

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
ФАКУЛЬТЕТ ПСИХОЛОГІЇ
КАФЕДРА СОЦІАЛЬНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

ДИПЛОМНА РОБОТА:

**ДИСКУРСИВНЕ КОНСТРУЮВАННЯ
УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ**

на здобуття освітньо-кваліфікаційного рівня «магістр»

з напрямку «політична психологія»

студента ОКР «магістр»

Бевзи Богдана Петровича

Науковий керівник:

кандидат психологічних наук, доцент

Грищук Елісо Юріївна

Допустити до захисту в ДЕК
кафедра соціальної психології
Протокол № _____ від _____
завідувач кафедри:
доктор психологічних наук, професор
Коваленко Алла Борисівна

(підпис)

Київ - 2022

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ	6
1.1. Історіографія дослідження національної ідентичності.....	6
1.2. Національна ідентичність: суть, структура.....	12
1.2.1. Визначення поняття «національна ідентичність».....	12
1.2.2. Виміри ідентичності.....	15
1.3. Методологія критичного дискурс-аналізу у контексті дискурсивного конструювання національної ідентичності.....	24
1.3.1. Дискурсивний аналіз національної ідентичності.....	24
1.3.2. Дискурсивні практики	32
1.3.3. Дискурсивні стратегії.....	38
Висновки до першого розділу.....	43
РОЗДІЛ 2. ПЛЮРАЛІЗМ ЗАСТОСУВАННЯ ТА ПРАКТИКА КОНСТРУЮВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ	45
2.1. Плюралізм порядків дискурсу та конструювання української національної ідентичності	45
2.2. Практика конструювання національної ідентичності: ретроспектива, виклики, потенціал	49
Висновки до другого розділу.....	55
РОЗДІЛ 3. ДИСКУРСИВНЕ КОНСТРУЮВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ: АКТУАЛЬНИЙ СТАН ТА ПРОГНОСТИЧНА МОДЕЛЬ	57
3.1. Аналіз реалізованих в інституційному дискурсі комунікативних кейсів конструювання національної ідентичності.....	57
3.2. Модель дискурсивного конструювання української національної ідентичності	78
Висновки до третього розділу.....	83
ВИСНОВКИ	85
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	87

ВСТУП

Актуальність теми. Низький рівень політичної культури, несформованість національної ідеї, суттєві розбіжності в означенні образу та ідентичності України, викривлене сприйняття політики і суспільства та інші проблеми сьогодення постають перед дослідниками як виклик в осмисленні глибинних причин суспільно-політичних негараздів. Поруч із цим повномасштабне військове вторгнення РФ на територію України 24 лютого 2022 року актуалізувало проблему підстав мобілізації та консолідації суспільства. Одним з ключових чинників консолідації суспільства є творення спільних цінностей, що водночас можливо лише за умов сталої національної ідентичності. На сьогодні в Україні відсутня стала колективно схвалювана національна ідентичність. Така ситуація спонукає до дослідження дискурсивного конструювання національної ідентичності. Зважаючи на складний процес націєтворення, який розгортається на наших очах, констатуємо необхідність розробки когнітивного та процесуального аспектів дискурсивного конструювання національної ідентичності України.

Отже, актуальність обраної теми зумовлена соціальним запитом на дослідження дискурсивного конструювання національної ідентичності України у контексті глибинних основ суспільних трансформацій.

Аналізуючи окреслену проблематику, ми обрали теоретичною основою дослідження М. Степико, викладене у монографії «Українська ідентичність: феномен і засади формування» [29], яку можна вважати своєрідною відповіддю на соціально-політичний запит на дослідження глибинних психологічних основ українського суспільства, а також методологічно опирались на праці Р. Водак «Методи критичного дискурс-аналізу» [58] і Т. А. ван Дейка «Дискурс, знання, ідеологія» [53], «Соціокогнітивна дискурсологія» [55], «Політичні ідентичності у парламентських дебатах» [54] та ін. У кваліфікаційній роботі також використані праці М. Гібернау [8], М. Йоргенсен [16], М. Козловець [17], О.

Музика [23], Л. Чуліаракі [39] та інших, в які дали змогу автору узагальнити численні дослідження ідентичності та національної ідентичності. Попри беззаперечні здобутки у дослідженні національної ідентичності, проблема її дискурсивного конструювання залишається недостатньо вивченою в Україні та актуальною насамперед внаслідок динаміки її змін та впливу, який ідентичність чинить на українське суспільство.

Метою дипломної роботи є аналіз та обґрунтування моделі дискурсивного конструювання української національної ідентичності. Досягнення цієї мети, можливе за умов реалізації наступних **завдань**:

1. Проаналізувати теоретико-методологічні засади та історіографію дослідження національної ідентичності.
2. Окреслити засади дискурсивного аналізу національної ідентичності.
3. Дослідити особливості дискурсивного конструювання української національної ідентичності.
4. Провести аналіз реалізованих в інституційному дискурсі комунікативних кейсів конструювання національної ідентичності.

Об'єктом дослідження є національна ідентичність.

Предметом дослідження є дискурсивне конструювання української національної ідентичності.

Методологічні основи. Методологічною основою дослідження національної ідентичності стали принципи соціального конструктивізму і критичного дискурс-аналізу – методу, що сформувався в його межах. Критичний дискурс-аналіз має значний теоретичний потенціал, виражений у інструментарії дискурсивного аналізу та конструювання ідентичності, що і зумовило обрання цього методу основним у дослідженні. В основі роботи праці Р. Водак «Методи критичного дискурс-аналізу» [58] і Т. А. ван Дейка «Дискурс, знання, ідеологія» [53], «Соціокогнітивна дискурсологія» [55], а також монографія М. Степико «Українська ідентичність: феномен і засади формування» [29].

Методи дослідження. У кваліфікаційній роботі використані порівняльний, системний, структурно-функціональний методи, а також загальнонаукові – аналізу, синтезу, діалектики, узагальнення.

Практичне значення роботи. Кваліфікаційна робота має практичну цінність з точки зору систематизації та упорядкування інституційного дискурсу у контексті дискурсивного конструювання української національної ідентичності, а отримані результати можуть бути використані соціальними, політичними психологами, політичними консультантами у своїй професійній діяльності.

Наукова новизна. *Уперше:* - окреслено особливості дискурсивного конструювання української національної ідентичності в контексті плюралізму порядків дискурсу; - проведено аналіз комунікативних кейсів конструювання національної ідентичності, реалізованих під час повномасштабного вторгнення РФ в інституційному дискурсі.

Емпірична база дослідження. Проаналізовано усі звернення Володимира Зеленського до українців від 24 лютого до 24 квітня 2022 року як комунікативні кейси інституційно дискурсу.

Структура дипломної роботи. Дипломна робота складається із вступу, трьох розділів, висновків і списку використаної літератури, що містить 58 джерел.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

1.1. Історіографія дослідження національної ідентичності

У дискурсі українських епістемічних спільнот проблеми нації та національної ідентичності постали ключовими після Революції Гідності 2013-2014 років. Питання «цивілізаційного вибору», «національної ідеї», «самоідентифікації» та ін. сформували порядок денний постреволуційного періоду.

Окреслюючи сьогодення української соціально-політичної реальності у контексті мисленнєвих процесів громадян, О. Кузнєцова стверджує: «На сучасному етапі важливим стає не тільки засвоєння людиною інформації задля орієнтування у політичних процесах та адаптації до політичної ситуації, а здібність людини до самостійної переробки отриманої інформації та її подальше використання у політичній поведінці, тобто саме як внутрішньо важливі для неї ідеї реалізуються у поведінці» [21, с. 104].

Наведена теза актуалізує проблему національної ідентичності. Для початку розглянемо поняття «ідентичність» та парадигми його розуміння, потім зосередимо увагу на історіографії дослідження цієї проблематики в контексті національної ідентичності, далі розглянемо історіографію та методологічні засади дискурсивного підходу до аналізу національної ідентичності.

У В. Абушенко знаходимо таке дисциплінарне розрізнення підходів до розуміння ідентичності: «У соціально-філософській літературі сформувалось три дисциплінарно різних і автономних, хоч і співвідносних один з одним розуміння ідентичності: 1) в логіці (некласичній); 2) у філософії (насамперед неокласичній і, головним чином, посткласичній); 3) у соціогуманітарному знанні (соціологія, антропологія, психологія). З 80-х рр. ХХ ст. позначилась тенденція до універсалізації поняття ідентичності та подолання міждисциплінарних бар'єрів у постструктуралістсько-постмодерністській перспективі» [1, с. 382].

Дослідник М. Козловець так описує ці 3 підходи: «У логіці склалася традиція, що йде від Г. Фреге і Б. Рассела використовувати термін «ідентичність» у контексті розгляду відношень позначення (найменування), співвіднесення імені й об'єкта, які будуються за принципами однозначності..., предметності..., взаємозамінюваності...Поставлена у філософії ХХ ст. проблема ідентичності вирішувалася в руслі різних, навіть протилежних підходів. В екзистенціалізмі знаходження людиною ідентичності вважалося можливим за допомогою створення власного проекту існування. А. Камю, К. Ясперс розглядали ідентичність через аналіз механізму, що лежить в основі процесу самоідентифікації. У центрі уваги М. Хайдеггера була індивідуальність, безпосередня екзистенція ж реалізується в акті вільного вибору власного буття. Філософи-антрополози виступили з різкою критикою суб'єктивізму екзистенціалістів та їх нехтуванням досягнень конкретних наук, що досліджували поведінку людини...У постструктуралістсько-герменевтичній перспективі в цілому дискурси ідентичності стали дієвим засобом перегляду спадщини класичної і частково некласичної філософії, а ідентифікація почала трактуватися як практика означення і самоусвідомлення індивідуальності, яка конститує людину як «Я» в її відмінності від «тіла» і «особи» через обмеження вибору з розмаїття можливого» [17, с. 14, 19].

Звертаючись до визначення поняття «ідентичність», зазначимо, що наприкінці однієї з найповніших енциклопедій на тему ідентичності її автор О. Марквард окреслив усю контраверсійність цього поняття. Б. Черкес так подає ці рядки: «Коли я коротко підсумовую 765 сторінок цієї енциклопедії, яка, своєю чергою, висвітлює понад 2500 років літературної, близько 2500 років філософської, більше 100 років соціологічної, психологічної і соціально-психологічної дискусії, присвяченої темі ідентичності, то роблю висновок, що в розумінні, важливому для нашого контексту, «ідентичність» означає відповідь на запитання, хто людина є... через її єдність із самою собою і через її іншість, порівняно з іншими» [34, с. 95].

Наведений український дослідник також окреслив 3 основні парадигми розуміння ідентичності: «Сьогодні дискусії щодо поняття «ідентичності» стосуються трьох основних парадигм: соціально-психологічної парадигми, яка концентрується на вивченні змін ідентичності особи у процесі її часового розвитку і в зв'язку із її взаємовідносинами із суспільством; постмодерної парадигми ідентичності, котра розглядається як критика попередньої концепції соціально-психологічної парадигми, а з іншого боку – як деструкція ідентичнісного мислення всієї західної філософії; культурознавчої парадигми «пост-постмодернізму» 90-х рр. ХХ ст., яку можна трактувати як конструктивний синтез двох зазначених вище парадигм із новим формулюванням понять колективної і персональної ідентичності залежно від сучасних умов» [30, с. 12].

Серед західних науковців, які заклали основи наступних наукових розробок, виділимо таких: Б. Андерсон, А. Аппадурі, З. Бауман, У. Бек, П. Бергер, Г. Блумер, Ф. Бродель, Р. Брюейкер, П. Бурдьє, Б. Вальденфельс, Ю. Габермас, С. Гантінгтон, Е. Гелнер, Е. Гідденс, Е. Гобсбаум, І. Гофман, М. Грох, Р. Дарендорф, М. Еліаде, Е. Еріксон, А. Етціоні, Р. Інгларт, К. Калхуна, М. Кастельс, Р. Кайуа, П. Козловські, С. Леш, Х. Лінц, Г. Люббе, О. Марквард, Т. Мітчелл, П. Рікер, Е. Сміт, Ч. Тейлор, Е. Тоффлер, А. Турен, В. Хесле, К. Хюбнер, С. Шульман.

У контексті українського наукового доробку на цю тему очевидною видається заувага щодо новизни питання національної ідентичності для українського наукового дискурсу, формування якого відбувалося паралельно зі становленням української державності. З цього також випливає і довготривала відсутність концептуального підходу до дослідження ідентичності, яка пізніше була заповнена працями В. Андрущенка, Є. Бистрицького, В. Васютинського, С. Веселовського, І. Вільчинської, В. Воронкової, Т. Воропай, Б. Глотова, П. Гнатенка, Л. Губерського, І. Губеладзе, І. Данилюка, О. Зернецької, В. Кременя, І. Кресіної, В. Крисаченка, М. Козловця, В. Лизанчука, Г. Лозко, В. Ляха, М.

Михальченка, Л. Нагорної, М. Обушного, В. Павленка, В. Піскун, Н. Рогозина, М. Степика, Ю. Шинкаренка, Н. Черниш, Г. Яворської та ін.

Загалом проблематикою ідентичності у різних її проявах займалися такі українські дослідники: Є. Андрос, А. Астаф'єв, Ю. Бадзьо, І. Бойченко, С. Веселовський, Б. Гаврилишин, А. Гальчинський, В. Гусаченко, М. Головатий, Є. Головаха, В. Горський, О. Гриценко, І. Дзюба, М. Жулинський, О. Забужко, Г. Касьянов, А. Колодій, П. Кралюк, С. Кримський, С. Куцепал, В. Лісовий, Д. Муза, М. Обушний, І. Прибиткова, М. Попович, О. Проценко, О. Резнік, Ю. Римаренко, М. Розумний, Т. Рудницька, І. Рудницький, А. Ручка, М. Рябчук, П. Саух, А. Свідзинський, В. Степаненко, В. Табачковський, Б. Черкес, О. Шморгун, С. Шостак, М. Шульга, Т. Ящук та ін.

Історичний аспект відображений у працях Я. Грицака, В. Даренської, В. Литвина, М. Рябчука, Р. Кіся, З. Когута, Т. Кузьо, О. Субтельного, М. Шлемкевича, Р. Шпорлюка та ін.

Зазначимо, що на відміну від своїх європейських колег, які переважно розглядали ідентичність у контексті глобалізації (З. Бауман, У. Бек, Д. Гелд та інші), вітчизняні науковці розробляли цю проблему, концентруючись на трансформаційних процесах у державі та суспільстві.

На сьогодні виділяють два підходи до розуміння колективних ідентичностей: есенціалістський та конструктивістський. Зважаючи на сучасний стан західного наукового дискурсу, можна впевнено стверджувати, що відбувся перехід від соціально-психологічного до комунікативно-дискурсивного розуміння поняття «ідентичності», який ґрунтується на міждисциплінарних розробках вчених, заснованих на парадигмі конструктивізму, основоположниками якої є П. Бергер і Т. Лукман. У своїй титульній праці «Соціальне конструювання реальності. Трактат по соціології знання» вони зазначають, що «ідентичність є основним елементом суб'єктивної реальності, вона перебуває у діалектичному взаємозв'язку з суспільством... і набувається тільки через сприйняття значущого «іншого». Дослідники акцентують, що

суспільство «постає у вигляді суб'єктивних значень, колективних уявлень, смислових систем, які конструюються людьми у процесі їхньої діяльності». Основою формування ідентичності автори вважають процес інтерналізації, тобто сприйняття соціальної реальності, у якій живуть інші: «тепер між ними відбувається постійна безперервна ідентифікація. Ми не тільки живемо в одному і тому ж світі. Ми беремо участь в бутті один одного» [3, с. 212]. Есенціалістський підхід (який вважають класичним) ґрунтується на явищі «самоототожнення особистості», яке пояснюється як природне явище, можливе за участі природних сутностей. Саме через обмеженість та низький дослідницький потенціал відбувся перехід до некласичного підходу, частиною якого є конструктивістський.

На основі згаданої праці П. Бергера та Т. Лукмана та пов'язаних з нею наукових розробок розвинулася школа соціального конструктивізму. Узагальнюючи доробок цієї школи на тему ідентичності, Н. Костенко стверджує: «На думку конструктивістів, ідентичність (особиста і колективна) розглядається як «рукотворна» категорія, що конструюється у межах різноманітних, конкуруючих дискурсивних практик. Вона не є цілісним утворенням, а множинна, багатокomпонентна, активізується ситуативно. За такого підходу ідентичність виступає як тимчасовий, відносний, незавершений конструкт, що має онтологічний статус проекту або постулату. Це – завжди недосконале знання про себе і ще не досягнуте адекватне визнання іншими. Ідентичність – це не властивість, а відношення, продукт принципово відкритого процесу ідентифікацій, у який суб'єкти залучені в ході соціальної адаптації і результат якого ніколи не буває остаточним і завершеним. Ідентичність виступає як рефлексивна категорія, «оволодіти» якою можуть тільки індивіди; групам же ідентичність може бути «приписана» [19, с. 74].

Однією з течій школи соціального конструктивізму є критичний дискурс-аналіз. Цей напрямок був започаткований та розроблений Р. Водак, Н. Феркло, Р. Сколлоном та Т.А. ван Дейком в останній декаді ХХ ст.

На думку Р. Водак, методологічне підґрунтя критичного дискурс-аналізу (далі – КДА) лежить у класичній риториці, лінгвістиці тексту, соціолінгвістиці, прикладній лінгвістиці та прагматиці: «Поняття «ідеології», «сили», «ієрархії», «гендеру», а також статичних соціологічних змінних визначалися релевантними для інтерпретації їх як тексту. Об'єкт дослідження різниться відповідно до дисципліни чи підходу, які застосовують КДА. Найпомітнішими є дослідження питань гендеру, расизму, медіа-дикурсів та вимірів ідентичності» [58, с. 3]. Свідчення цього ми знаходимо у працях таких учених: М. Білліг, Я. Бломмаерт, Дж. Вершуерен, Р. Віттакер, Л. Мартін Роджо, Е. Р. Педро, Е. Щеглофф [37, 47, 50]. Варто зазначити, що попри лінгвістичну основу, яка переважає у методологічному підґрунті, описаному вченою, дослідники КДА зосереджують свою увагу на соціально-політичних проблемах, використовуючи лінгвістичний інструментарій на рівні з психологічним, політологічним, соціологічним та іншими.

За останні 30 років засновники КДА створили власні методології у його межах: дискурсивно-історичну (Р. Водак), соціокогнітивну (Т.А. ван Дейк), лінгвістичну (Н. Феркло) та мікросоціологічну (Р. Сколлон). У своїх дослідженнях науковці постійно зверталися до проблеми ідентичностей (етнічних, соціальних, національних та ін.) та їхнього взаємозв'язку з дискурсом – його практиками, стратегіями, структурними елементами тощо [39, 40, 52, 58]. При цьому констатуємо суттєву недостачу досліджень дискурсивного конструювання ідентичності в українському науковому дискурсі, чим, серед іншого, зумовлена актуальність цієї дипломної роботи.

Підсумовуючи історіографію дослідження національної ідентичності, зазначимо, що найбільш релевантним на сьогодні підходом до вивчення національної ідентичності визначаємо когнітивно-дискурсивний. Т. А. ван Дейк, представник однієї з течій цього підходу – соціокогнітивного вивчення дискурсу, так описує соціальні ідентичності: «Соціальні ідентичності це форми поширеної (соціальної) когніції, соціальних репрезентацій, послідовно набуті, поширені та

використовувані членами спільноти. Це означає, що соціальні ідентичності є когнітивними, оскільки визначені мисленням членів спільноти, і водночас соціальними, оскільки вони є репрезентаціями, соціально поширеними в соціальній інтеракції і членами соціальних груп, спільнот чи організацій» [54, с. 31]. Далі у цій роботі ми спиратимемося на доробок вчених школи КДА у окресленні дискурсивного конструювання національної ідентичності, зважаючи на суттєву недостачу українських досліджень цієї проблематики.

1.2. Національна ідентичність: суть, структура

1.2.1. Визначення поняття «національна ідентичність»

Розглядаючи суть та структуру національної ідентичності необхідно насамперед вказати рівень аналізу. Л. Угрин стверджує, що «... ідентифікаційні процеси, як і соціально-політичні, виявляються на трьох основних рівнях соціальної системи: макро-, мезо- і мікро- Ці рівні корелюються з типологією основних носіїв (суб'єктів) політичної ідентичності: 1) державно організована соціально-політична спільність; 2) регіональні, етнічні, класові, гендерні і т.п. спільноти; 3) індивід, малі групи. Але одночасно вони є й об'єктами ідентифікації» [31, с. 300].

У цьому дослідженні ми розглядатимемо макрополітичний рівень національної ідентичності, досліджуючи проблему ідентичності на рівні суспільства, оскільки аналіз мікрополітичного рівня і його взаємозв'язок з макрополітичним був здійснений у попередніх дослідженнях.

Л. Угрин також звертає увагу на явище ідентифікації. У М. Козловця знаходимо такі варіанти визначення ідентифікації: «Можна виділити три варіанти визначення ідентифікації, які виникли дещо раніше і продовжують розроблятися на сучасному етапі. Згідно з першим варіантом, ідентифікація трактується як один із механізмів міжособистісного сприймання (поряд з рефлексією і стереотипізацією). У цьому трактуванні під ідентифікацією

розуміють «спосіб розуміння іншої людини через усвідомлене (чи несвідоме) уподібнення «її характеристикам самого суб'єкта»...Другий варіант передбачає, що ідентифікація розуміється як центральний елемент самосвідомості, пов'язаний із відповіддю на запитання «Хто я?», з фіксацією свого становища в системі суспільних відносин. У цьому випадку підкреслюється суб'єктивне відчуття власної належності до різних соціальних спільнот на основі стійкого емоційного зв'язку, а також включення у свій внутрішній світ і сприйняття як власних групових норм і цінностей...За третім варіантом ідентифікація трактується як показник рівня розвитку групи (в цьому випадку використовують поняття «колективної ідентифікації» поряд з такими показниками, як «згуртованість як ціннісно-орієнтаційна єдність», «об'єктивність у покладанні й прийнятті відповідальності за успіхи і невдачі у спільній діяльності» тощо» [17, с. 44].

Розглядаючи сутність національної ідентичності, звернемося до праць американської вченої Л. Грінфельд, яка стверджує, що «національна ідентичність в її суто сучасному розумінні є ідентичністю, яка полягає в належності до «народу», найважливішою ознакою якого є те, що його визнають як «націю». Авторка наводить 5 ключових аспектів національної ідентичності: людські переконання (визнання себе та інших нацією); спільне історичне минуле, спільні обов'язки й уявлення про спільне майбутнє; спільні дії (дійова ідентичність); постійне проживання в одній країні і спільні особистісні та культурні характеристики [41, с. 34-36]. Польська дослідниця О. Гнатюк визначила національну ідентичність комплексом «спільних переконань, позицій і вірувань, вироблених у процесі формування окремішності спільноти, який поєднувався з акцептацією політичних прагнень певної політичної групи або акцептацією держави» [9, с. 56].

М. Гібернау, розмірковуючи про національну ідентичність, стверджує: «Національна ідентичність – це колективне чуття, зіперте на віру в належність до однієї нації і в спільність більшості атрибутів, які роблять її відмінною від

інших націй. Національна ідентичність – сучасний феномен, що має плинний і динамічний характер. Хоча усвідомлення формування нації може залишатися постійним протягом тривалих періодів часу, елементи, на які спирається таке чуття, можуть варіюватися». Дослідниця також виділяє 5 вимірів національної ідентичності:

- Психологічний
- Культурний
- Територіальний
- Історичний
- Політичний [8, с. 20-28].

М. Степико, окреслюючи феномен і засади формування української ідентичності, стверджує: «За своїм змістом національна ідентичність є сферою ідей, цінностей і смислів культури, що сприймаються та артикулюються більшістю громадян країни. Національна ідентичність не є результатом розвитку етнічних спільнот, оскільки перестає бути, в тому числі, назавжди фіксованою реальністю. Вона має власні засади в конструюванні індивідом своєї тотожності з певною надетнічною спільнотою, способом життя, цінностями. Жодна із сучасних націй на момент свого виникнення не володіла усталеністю культурних ознак – мовою, спільними традиціями, звичаями тощо. Спільним тут є політична ідентифікація громадян суверенної держави». [29, с. 177]

Найбільш точним визначенням національної ідентичності вважаємо таке у М. Козловця: «...національна ідентичність і нація – це конструкції, що складаються з багатьох взаємопов'язаних елементів – етнічних, культурних, територіальних, економічних та політико-правових. Вони означають зв'язки солідарності між членами спільнот, об'єднаних спільною пам'яттю, міфами і традиціями... Конструювання національної ідентичності постає своєрідним індикатором, який дозволяє судити про характер і спрямованість процесів суспільної консолідації, інтеграції соціальних суб'єктів у політичну структуру

суспільства і про вектор розвитку зовнішньої політики» [17, с. 88-89]. Саме його ми і оберемо у якості робочого.

Дослідник розглядає також і структуру соціальної ідентичності: «У структурі соціальної ідентичності зазвичай виокремлюють два основних компоненти: когнітивний – знання, уявлення про особливості власної групи і усвідомлення себе її членом; і афективний – оцінка якостей власної групи, значущості членства в ній. Ідентифікація як процес ототожнення індивіда з тим чи іншим об'єктом, людиною, групою відбувається на основі засвоєння певних культурно-символічних ознак, цінностей, стандартів поведінки, соціальних установок і ролей. Це почуття спільності формується на основі відмінності і навіть протиставлення «свого» і «чужого» [13, с. 34].

К. Терещенко у структурі національної ідентичності виокремлює «когнітивний, афективний та конативний компоненти. До когнітивного блоку входять такі компоненти, як знання про існування національної групи, категоризація себе як члена національної групи, знання про національну територію, знання про емблеми, символи, інститути, звичаї, традиції тощо. До афективного блоку відносять суб'єктивну актуальність національної ідентичності та ступінь прихильності до національної ідентичності. Конативний компонент передбачає здатність особистості реалізовувати свою поведінку відповідно до цінностей та вірувань» [30, с. 397-398].

Отже, поняття «національна ідентичність» є багатограним та має велику кількість визначень, що ґрунтуються на різних методологіях, особливостях наукового дискурсу, рівні заангажованості дослідника та інших аспектах. Робочим визначенням обираємо за авторством М. Козловця. У структурі національної ідентичності виділяють когнітивний, афективний та конативний компоненти.

1.2.2. Виміри ідентичності.

Дослідниця Р. Водак серед іншого вказує на аспект різних тематичних вимірів. Як ми вже згадували раніше, явище ідентичності багатокомпонентне та

має багато вимірів, через які його можна – а у разі створення дискурсивних стратегій конструювання необхідно – розглядати.

Пояснимо це явище через мікрорівень ідентичності. Зосередимося на процесі ідентифікації, описаному вище. Здійснюючи свідому дію самоідентифікації, людина зіставляє образ себе із образом тієї сутності, з якою вона потенційно себе ідентифікуватиме. Це зіставлення відбувається на основі порівняння та пошуку спільного і відмінного. Зміст цього пошуку та порівняння зумовлений особливостями світогляду кожної людини, проте можна виявити виміри, у яких людина може віднайти шукану схожість. Ці виміри відображають соціальність буття людини, що в результаті і зумовлює віднаходження спільного.

Можна назвати такі виміри ідентичності:

- Психологічний (індивідуальний (думки, емоції), колективний (моделі, репрезентації, контексти, архетипи)
- Поведінковий (моделі практик та їх здійснення)
- Культурний (притаманні ознаки і особливості)
- Історичний (минуле, його осмислення, його вплив, його перетворення)
- Езотеричний (священний шлях, глибинна основа, призначення)
- Географічний (територія у контексті ресурсів)
- Світоглядний (когнітивні підстави сприйняття)
- Часовий (сприйняття минулого, теперішнього і майбутнього)
- Просторовий (сприйняття простору)
- Політичний (яку державу ми створюємо)
- Соціальний (яке суспільство ми будуємо)
- Соціологічний (які поділи ми визначаємо)
- Інтеракційний (на основі чого ми взаємодіємо)
- Телеологічний (як ми бачимо нашу мету)
- Стратегічний (яким є наш план дій)
- Тактичний (як ми його здійснюємо)
- Сутнісний (як ми витворюємо ключові поняття)

- Формально – нормативний (як ми фіксуємо ключові поняття)
- Персоніфіковано-сценарний (якими є елементи нашої ідентичності у спрощеному персоніфікованому варіанті)
- Цивілізаційний (до якої цивілізації належимо)
- Ідеологічний (яку систему ідей витворюємо)
- Ціннісний (які цінності сповідуємо і практикуємо)

У наведених вимірах мають здійснюватися дискурсивні стратегії задля їх ефективною реалізації. З них також впливає розрізнення дискурсивних практик, здійснюваних у межах цих стратегій та поза ними. Розглянемо кожен на прикладі української ідентичності відображеної у дискурсі на сьогодні (наголосимо на цьому аспекті, адже деякі приклади можуть здатися образливими для читача). При цьому очевидно видається заувага, що не варто вважати наведені приклади уніфікацією, українофілією чи українофобією, адже йдеться саме про ідентичність, відображену у дискурсі. Частина з вимірів явно відображена у побутовому дискурсі, частина – в офіційному, частина – у філософському чи науковому.

Психологічний вимір насамперед пов'язуємо з мисленням, тому елементами цього виміру виступають тип мислення, мета, цілі, мотивація, логіка, темперамент, локус контролю тощо. Прикладами цього виміру можуть слугувати: образ українця як воїна, що готовий у будь-який момент боротися за свою землю, а також поширений принцип «моя Україна закінчується за моїм порогом». У політичній сфері спостерігаємо екстернальний локус контролю, відображений у перекладанні відповідальності за власне існування на державу і політичних лідерів. Тут і далі очевидно видається необхідність зазначити, що зумовило присутність таких елементів ідентичності у дискурсі, а також що спричинило їхнє існування. Короткий опис цих процесів ми наведемо у наступному розділі, тут ми лише вказуватимемо на приклади.

Поведінковий вимір відображений у різноманітних моделях практик життєдіяльності та закономірностях їх здійснення. Ці практики найчастіше

проявляються у побуті, екстрених ситуаціях, звичній поведінці, вирішених ситуаціях уявного вибору. Прикладами можуть слугувати: українець, який ходить до церкви щонеділі (або ж виключно на Великдень); українець, який між товаром дешевше і товаром дорожче обирає той, що дешевше.

Культурний вимір відображений у культурі побуту, минулого, поведінки, співіснування, мислення, пам'яті, у манерах, етиці, естетиці, а також спорті, творчості (їх політичності і соціальності) і масовій культурі. Прикладами можуть слугувати: українець, що тепло приймає проханих гостей у дім, а непроханих виганяє (у різних масштабах: від садиби чи квартири до країни); українець, що пам'ятає власних героїв тощо.

Історичний вимір відображений у репрезентаціях логіки минулого, уроків минулого, героїв, фундаторів, ключових осіб, ключових подій, логіки геополітичного вибору, міжнародних відносин, впливу на світ, політики пам'яті, причинно-наслідкові зв'язків, що зумовили сучасність. Прикладами можуть слугувати комплекс «українця-жертви», а також такі образи: українець під постійним чужим гнітом, українці, споконвіку активні в міжнародних відносинах, українець, який пам'ятає в основному погане.

Езотеричний вимір відображений у релігії, вірі, співвіднесенні з біблійним персонажем і сюжетом, освяченому, призначеному, священному шляху, глибинних основах існування (причина + мета), кінцевому призначенні, ключовому пророці. Прикладом можуть слугувати: найближчий до українських реалій біблійний сюжет – книга «Вихід»; священний шлях українців – повернення втраченого раю; кінцеве призначення – віднайти свободу.

Географічний вимір знаходимо у репрезентаціях основних ресурсів території (земля, вода, повітря, гори, ландшафт і контури території (образ чи символ для них)). У дискурсі ці ресурси відображені їх через використання, збагачення, значення, захист, сприйняття, одухотворення, персоніфікацію та взаємодію з ними. Прикладами слугують: українець, який «прив'язаний» до

землі; багатий український чорнозем, який ніяк не використовується; український «вільний» степ.

Світоглядний вимір віднаходимо у ключових об'єктах картини світу, осмислених під кутом національної приналежності, наприклад, «український світ», «українська реальність», «український погляд», «українська логіка», «український світогляд, світобачення», «український підхід». Можна також розглянути цей вимір у розрізі запитань: на основі чого існує світ, які ключові взаємозв'язки, що є непорушною основою, чому світ не може існувати без нас і чому нам треба боротися за наше існування в цьому світі. На сьогодні в дискурсі віднаходимо такі приклади цього виміру: український підхід до питання – це мир, нейтралітет і відособленість (у побутовому варіанті цей принцип окреслений виразом «відчепіться від нас»). Водночас повномасштабне вторгнення РФ на територію України ввело у дискурс нові відображення української ідентичності у цьому вимірі, а саме: войовничість, месництво, регіональне лідерство.

Часовий вимір у більш загальному варіанті можна розглядати як відповіді на такі питання: що таке минуле, сучасність і майбутнє, для чого нам майбутнє, чим обмежений наш час. У спрощеному вигляді це виражається у короткій назві сьогодення та його семантичному полі, наприклад, зоряний час чи золотий вік. У сучасній Україні таким прикладом є «епоха бідності» чи перментний стан «зубожіння», який активно просувався опозиційними політиками з моменту відновлення незалежності України.

Просторовий вимір перегукується з «тілом нації» Л. Колаковського і архетипом «Поля» С. Кримського [20, 45] і відображений у осмисленні того, де починається і закінчується «мій простір» (для кожної людини), «моя Україна», де у осмисленні простору існує Україна, що таке межа, кордон, чому існують кордони тощо. Прикладом може слугувати згадана вище логіка «України до порогу», а також надзвичайно незвична реакція українського суспільства на російське вторгнення у 2014 році, яка з агресії та бажання зберегти

перетворилася у байдужість та показну «втому». На сьогодні у просторовому вимірі української ідентичності знову відбулися зміни і серед дискурсивних практик означення України знову з'явилися консолідаційні тези

Політичний вимір виявляється у колективних відповідях на такі запитання: для чого існує держава, чи її існування скінченне, що буде, якщо її не буде, у чому важливість існування конкретно цієї держави, як взаємопов'язані нація, держава і політика, що означає «моя держава» тощо. Домінантними для конкретної ідентичності у дискурсі є ті відповіді, що були реалізовані у соціально-політичній реальності. Прикладами слугують: образ української держави, яка «нічого не дала» людині; образ української держави, що мусить турбуватися про громадян і вирішувати їхні проблеми, але є спалюженою поганими політиками; образ української політики як чогось брудного, гидкого, того, чого не варто торкатися. З наведених прикладів можна зробити висновок, що в політичному вимірі ідентичності домінує патерналістський дискурс. У цьому контексті активні військові дії лише підсилили такий тип сприйняття.

Соціальний вимір відображається у принципах взаємодії людини і суспільства, у осмисленні суті та призначення суспільства. Такими принципами можуть бути принцип ексклюзивності, необхідності, вигоди, загрози тощо. Прикладом слугує образ неконсолідованого у мирний час та консолідованого у воєнний час українського суспільства.

Соціологічний вимір виявляється у тому, на які страти ділиться суспільство, чому, для чого це потрібно, а також у тому, як особа визначає себе у конкретній страті. Прикладами слугують: образ соціально розділеного українського суспільства, часто вживана метафора «прірва між бідними і багатими», відсутність критеріїв самовизначення для «середнього» класу.

Інтеракційний вимір ідентичності можна окреслити у відповідях на питання, для чого людині, суспільству, державі, нації взаємодія, які основні принципи взаємодії. Прикладом слугує: образ «токсичного» українця, який був поширений у всіх стратах у мирний час. Водночас у воєнний час цей образ

суттєво змінився завдяки поширенню волонтерського руху та культурі відміни російського дискурсу.

Телеологічний вимір проявляється у особливостях колективного цілепокладання. Під колективним цілепокладанням ми розуміємо як формування національної ідеї і цілей суспільства, так і осмислення цілей (тактичних, стратегічних, вічних) колективного громадянина, з яким людина себе ідентифікує. Прикладом слугує спосіб життєдіяльності, окреслений як «жити для дітей». Тут і у наступних двох вимірах ми не можемо навести приклад українських національної ідеї чи цілей через їхню відсутність чи несформованість, на підтвердження чого згадаємо популярне в дискурсі запитання «куди ми йдемо?», яке не отримало колективно схвалюваної консолідованої відповіді за останні 8 років.

Стратегічний вимір відображений у окресленні самої цілі, її описі і обґрунтуванні. Тактичний – план дій задля її досягнення. Тобто якщо телеологічний вимір відображає особливості і логіку цілепокладання, стратегічний відповідає на питання якою є ця ціль і чому саме вона, то тактичний радше проявляється у відповіді на питання, як до неї прийти: що необхідно робити і у якій послідовності. Прикладами до цих вимірів є «рух в Європу» як стратегічна ціль і підняття зарплат як план по її досягненню (вичерпний для частини населення).

Сутнісний вимір ідентичності у дискурсі відображений тим, якими є основні поняття, ключові сутності, на яких ґрунтується, якими пояснюється ідентичність, ідея, і будь-що всередині системи ідей і цінностей (її ми окреслимо далі), як вони пояснюють і інкорпорують загальнолюдські цінності і морально-етичні норми, як цими сутностями пояснюються елементи нейтральних і ворожих ідеологій (як державних так і глобальних). Прикладами можуть слугувати: поняття «бідності», «рівності», «свободи», «справедливості», «пригноблення», «звільнення», «збереження» тощо, які в українському дискурсі використовуються для опису українців чи України.

Формально-нормативний вимір знаходить своє відображення у тому, де і як зафіксовані система ідей і цінностей, національне і державне світобачення, логіка розвитку держави і суспільства, національна ідея тощо. Найперше це є конституція чи спеціальні нормативно-правові акти, проте за відсутності такого типу фіксації, цю роль можуть виконувати також і програмні документи партій (КНР), листи інтелігенції (ініціативна група «Першого грудня» в Україні до 2014 року), книги (Коран у Лівії) чи промови на радіо (промова Вацлава Гавела у Чехословаччині). В Україні прикладом такої нормативної фіксації є внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору).

Персоніфіковано-сценарний вимір відображається у спрощеному варіанті визначення основних сутностей, якими можуть бути, наприклад, Україна, держава, українець, суспільство, світ, міжнародні відносини, політика, взаємодія тощо. Цей вимір проявляється у персоніфікаціях (уособленнях) наведених та інших сутностей та формування у дискурсі сценаріїв їхньої діяльності та взаємодії між собою та сутностями з інших ідентичностей. Так само, як людині важко уявити сто тисяч воїнів, людині також важко уявити цілу країну чи суспільство. Тому уявляючи і осмислюючи такі масштабні сутності, вона спрощує їх та надає їм звичні для себе характеристики. Прикладом слугує образ дівчини-України у вінку і селянському вбранні, яка бореться з чоловіком у порваному кожусі, шапці радянського покрою та виглядом декласованого елемента.

Цивілізаційний вимір проявляється у осмисленні громадянами того, до якої цивілізації вони належать, де лежать їхні історичні корені та чим вони відрізняються від громадян інших країн у межах цієї цивілізації. Важливим аспектом також виступає окреслення у соціальних репрезентаціях того, чим є держава, суспільство, нація і громадянин у масштабі світової цивілізації. Прикладом такого виміру в українському дискурсі є євроінтеграція як наслідок

геополітичного вибору, який був зумовлений відмовою від цивілізаційної належності до «російського світу».

Ідеологічний вимір відображений у колективно схвалюваній та дотримуваній системі ідей та цінностей. Власне ідеологію ми тут розуміємо у широкому значенні – як систему ідей та цінностей, безвідносно до політичного чи доктринального контексту. Ця система є основою взаємозв'язку більшості наведених тут вимірів, а також пояснює глибинні основи та причини тих чи інших особливостей ідентичності. Її сформованість є однією з ключових ознак ефективного конструювання і функціонування ідентичності. Прикладом ідеологічного виміру в Україні є абсолютизація свободи як ідеї, цінності та самоцілі.

Ціннісний вимір відображає ієрархію цінностей, закладених у ідеології. Прикладом прояву такої ієрархії є початок Революції Гідності, де цінності гідності були вищими за цінності власного добробуту і стабільності.

Задля ефективного дискурсивного конструювання ідентичності усі наведені тут виміри необхідно враховувати, при формуванні дискурсивних стратегій та практик. Логіка вирізнення цих вимірів полягає у спробі охопити ключові аспекти ідентичності та попередити можливу недостачу пояснювального потенціалу конструйованої ідентичності.

Таким чином, стверджуємо, що явище ідентичності багатокomпонентне та має багато вимірів, через які його можна – а у разі створення дискурсивних стратегій конструювання необхідно – розглядати. Виділяємо наступні виміри ідентичності: психологічний, поведінковий, культурний, історичний, езотеричний, географічний, світоглядний, просторовий, часовий, політичний, соціальний, соціологічний, інтеракційний, телеологічний, стратегічний, тактичний, сутнісний, формально-нормативний, персоніфіковано-сценарний, ціннісний, цивілізаційний та ідеологічний. Врахування вимірів ідентичності при її дискурсивному конструюванні необхідне для того, щоб забезпечити достатній пояснювальний потенціал створеній системі.

1.3. Методологія критичного дискурс-аналізу у контексті дискурсивного конструювання національної ідентичності

1.3.1. Дискурсивний аналіз національної ідентичності.

Феномен національної ідентичності можна досліджувати, використовуючи різні соціальні, гуманітарні та навіть природничі науки. Це зумовлює міждисциплінарність більшості наукових розробок у цій сфері, проте навіть такий підхід часто не враховує усю багатогранність цього явища.

Дискурсивний підхід до аналізу національної ідентичності ґрунтується на доробку багатьох дисциплін, зокрема лінгвістики, психології, соціології, політології, культурології, історії, нейробиології та ін. Таке розмаїття використовуваних знань зумовлене специфікою його наукового підґрунтя. М. Фуко, одним із перших описуючи поняття «дискурсу», визначав його як систему висловлювань, обсяг того, що у тій чи іншій епосі може бути досягнутим [32]. Отже, будь-що потенційно осмислюване може вважатися дискурсом. Тому дослідження дискурсу має включати у себе інструментарії, що дозволять означити, як і чому це стає потенційно осмислюваним, який взаємозв'язок між осмислюваним та осмисленим, між осмисленим та втіленим, між втіленим та потенційно осмислюваним, а також багато інших аспектів. Фізіологічну та внутрішньоособистісну складову процесу осмислення допомагає досліджувати нейробиологія та психологія, чинники, що впливають із належності до конкретної спільноти – історія та культурологія, сутність інтересу, що зумовлює цей процес, і його реалізація – соціологія та політологія, зрештою, лінгвістика надає можливість розглядати усі ці змінні як текст і аналізувати їх, використовуючи єдину методологію.

Очевидно, наведений приклад є спрощенням багатогранної та складної структури переплетення різних методів з різних сфер у межах міждисциплінарного дискурсивного підходу, проте ключовим є те, що об'єкт аналізу, що здійснюється на основі такого підходу, буде розглянутий з різних боків, що зробить дослідження більш валідним.

На особливу роль політичного дискурсу вказує М. Козловець: «Вплив різноманітних типів дискурсів на формування, підтримання та відтворення колективних ідентичностей неоднаковий. На першому плані тут перебувають політичний дискурс, мовні, побутові та соціальні практики... Особлива роль політичного дискурсу серед різних дискурсивних практик, які формують і підтримують колективні ідентичності, зумовлена тим, що політичний дискурс не тільки відображує і формує ознаки ідентичності, а й постає як дієвий і швидкодіючий механізм їх втілення в соціальну дійсність. Крім того, політичний дискурс за визначенням спрямований на підтвердження чи переформування владних відносин, а колективні спільноти у процесі свого становлення і функціонування потребують символічного, нерідко і реального політичного визнання. Зазначимо, що сфера дії влади і домінування в суспільстві не обмежується політикою і державним управлінням – владними відносинами пронизані відносини у межах соціальних утворень будь-якого рівня, починаючи від сім'ї і закінчуючи державною владою» [17, с. 55-56].

Загалом конструктивісти (якими також вважають себе і представники дискурсивного підходу) визначають національну ідентичність продуктом уяви, певною ідеєю чи проектом, основою формування яких є дискурсивні практики. У цьому контексті необхідно розглянути і питання «формування національної ідентичності», і вплив дискурсивних практик.

У формулюванні «формування національної ідентичності» знаходимо означення певного процесу, де є суб'єкт, що здійснює формування, а також об'єкт – власне національна ідентичність. На сьогодні проблема суб'єкта формування національної ідентичності полягає у діалектичному протистоянні «держава - індивід», а також в екзистенційному вимірі – наявності чи відсутності цього суб'єкта в умовах, що досліджуються. З одного боку, підхід, що визнає суб'єктом державу, можна наректи етатистським, тоталітарним, чи взагалі радянським чи імперським. Проте його існування зумовлене фактом довгого домінування держави у сфері консолідації громадян шляхом формування

національної ідентичності та легітимації національної ідеї. З іншого боку, людиноцентричний підхід можна наректи таким, що себе не виправдав, несистемним і зрештою ненауковим, оскільки не пропонує узагальнень. Його існування зумовлене появою нових акторів, які суттєво впливають на процес формування та легітимації національної ідентичності, а саме: транснаціональні актори, міжнародні організації, інші держави, соціальні й етнічні групи всередині держави. Відсутність єдиного суб'єкта робить явище національної ідентичності змінним, а отже, методологія дослідження має містити інструментарій, що враховує чи навіть ґрунтується на явищі релятивності ідентичності. Тому дискурсивний підхід до аналізу ідентичності, а саме: КДА, певною мірою вирішує наведене протиріччя, оскільки ґрунтується на соціальній дії як основі соціально-політичної реальності.

М. Меєр так визначає теоретичні рівні у межах КДА:

1. Епістемологічно спрямовані теорії
2. Загальні соціальні теорії
3. Теорії «середнього рівня», сфокусовані в основному на специфічних соціальних феноменах (конфлікти, пізнання, соціальні мережі) або на специфічних субсистемах суспільства (економіка, політика, релігія)
4. Мікросоціологічні теорії
5. Соціопсихологічні теорії
6. Дискурс-орієнтовані теорії
7. Лінгвістичні теорії [58, с. 19-20].

У М. Меєра знаходимо систематизований виклад ключових аспектів різних методологій у межах КДА. На його думку: «Зігфрід Єгер аналізує спосіб і форму аргументації, конкретні стратегії аргументації, логіку і композицію тексту, імплікації та інсинуації, що ми імплікуємо, колективний символізм чи «фігуратив», символізм, метафори у мовному та графічному контекстах, ідіоми, кліше, словники та жанри, актори, посилання та ін.» [58, с. 25]. Описуючи

лінгвістичні критерії аналізу Т.А. ван Дейка, автор означає їх так: «стрес та інтонація, порядок слів, лексичний стиль, когеренція, різні семантичні вирази (дисклеймери), вибір теми, мовлення, схематична організація, риторичні фігури, синтактичні структури, формулювання та ін.» [58, с. 26].

Норман Феркло у межах марксистської традиції зосереджує увагу на соціальних конфліктах, намагаючись ідентифікувати його прояви у дискурсі, у конкретних елементах домінування, розрізнення чи опору. Дослідник вважає, що семіотичний елемент присутній у кожній соціальній практиці.

Рона Сколлона можна розглядати як мікросоціолога серед дискурс-аналітиків. Його підхід має такі ж цілі, як і КДА загалом, проте він наголошує, що «...стратегічною метою є переформулювати об'єкт дослідження зі сфокусованого на дискурсах соціальних проблем на сфокусований на соціальних діях, через які соціальні актори творять історії та габітус своєї життєдіяльності» [58, с. 140].

Р. Водак, описуючи власний дискурсивно-історичний підхід, виділяє у ньому такі рівні: безпосередній; інтертекстуальні та інтердискурсивні зв'язки між висловлюваннями; екстралінгвістичні соціальні/соціологічні змінні та інституційні фрейми специфічних контекстів; широкі соціополітичні та історичні контексти, у яких здійснюються дискурсивні [58, с. 167].

Звертаючись до проблеми ідентичності, окреслені дослідники опиралися на напрацювання теоретиків соціального конструктивізму (Б. Андерсона, С. Холла, У. Рема, Л. Колаковскі, П. Бурдьє, Д.-С. Мартіна та ін.).

У Б. Андерсона знаходимо таке твердження: «...члени навіть найменших націй ніколи не знатимуть більшості інших членів, не зустрічатимуть їх чи навіть не чутимуть про них; при цьому у їхньому розумі житиме образ їхньої спільноти... Націю уявляють як виключну, оскільки навіть найбільші з них... ..мають кордони, за якими постають інші нації. Жодна нація не являє себе в одному часовому вимірі з людством» [36, с. 15-16]. Р. Водак, рефлексуючи стосовно концепції Б. Андерсона, зауважила: «Нація є уявленою спільнотою і

водночас ментальним конструктом, уявним комплексом ідей, що включають в себе щонайменше визначальні елементи колективної єдності та рівності, кордонів та автономії. Цей образ є реальним у тій мірі, у якій особа приймає його, вірить у нього та ідентифікує себе з ним емоційно. Питання, як ця уявна спільнота досягає розуму тих, хто прийняв її, має просту відповідь: вона є сконструйованою і переданою через дискурс, перш за все, у наративах національної культури. Тобто національна ідентичність – це продукт дискурсу» [52, с. 22].

С. Холл осмислив взаємозв'язок національної культури та національної ідентичності. Він вважав, що національна культура є дискурсом – тобто способом конструювання значень, що організовують і впливають і на наші дії, та на наше сприйняття себе. Продукуючи визначення і зміст поняття «нації», з яким ми себе можемо ідентифікувати, національні культури конструюють ідентичність. На його думку, це можна спостерігати в історіях, що ми їх про себе розповідаємо (наративах), у пам'яті, яка пов'язує минуле з теперішнім, а також образах, сконструйованих навколо цього поняття [42, с. 613].

Науковець також окреслив 5 аспектів національної ідентичності:

1. Наратив нації. Його можна прослідкувати у літературі, медіа, у побутовій культурі. Він створює зв'язок між історіями, образами, сценаріями, національними символами та ритуалами, історичними подіями. Він означає «національну долю» та надає зміст її існуванню.
2. Наголос на походженні, безперервності, традиції та позачасовості. Цей аспект постає в образі (що виражений у дискурсі) національного характеру як незмінної, незламної та постійної сутності.
3. Винайдення традиції. С. Холл запозичив цей аспект у Гобсбаума та Рейнджера [44] та вклав у нього упорядкування життя спільноти у результаті винайдення різноманітних традицій.

4. Фундаментальний міф або міф про походження. На його думку, походження нації найчастіше настільки містифіковане, що в результаті знаходиться десь у міфічному часі і просторі.
5. Ідея «первісних, самобутніх людей» або «народу». Учений вважав цю ідею фіктивною, проте означував її роль як підтримку національної ідентичності [42, с. 615].

Згадані вище наративи також вивчав У. Рам. У контексті національних наративів згадаємо таке його твердження: «Національність – це наратив, історія, яку люди розповідають про себе для того, щоб присвоїти значення їхньому соціальному світові». Науковець вважав, що національні наративи не виникають з нізвідки і не існують у вакуумі. Найчастіше вони привносяться, відтворюються та розповсюджуються акторами соціальної взаємодії у конкретних інституційних контекстах. При цьому він зазначав: «Факт того, що національність це історія, не змінює її реальність, адже міфи це ж не містифікації» [55, с. 154].

Польський дослідник Л. Колаковскі вважав, що національна ідентичність характеризується 5-ма елементами:

1. Ідея «національного духу», виражена у різних культурних формах, наприклад, колективні манери поведінки, особливо у часи кризи.
2. Історична пам'ять. Учений вважав, що чим далі в часі сягають реальні чи уявні спогади, тим сильнішою є підтримка національної ідентичності у цьому аспекті. На його думку, щойно сформувавшись, нації необхідно штучно окреслити свій зв'язок з минулим.
3. Антиципація та орієнтація на майбутнє. Дослідник вважав націю майбутнє-орієнтованою, наголошуючи на важливості окреслення цілі, мети, ідеї тощо, що будуть визначати, з одного боку, важливість їх досягнення, а з іншого, неможливість смерті нації.
4. Тіло нації. Цей аспект можна розглядати у розрізі територій, на яких живе нація, фізичних артефактів, символів, що її репрезентують.

Подібну ідею знаходимо в українського філософа С. Кримського, а саме: його опис архетипу «Поля» як одного з 3 фундаментальних архетипів людини як представника нації. Описуючи архетип Поля, С. Кримський зазначав, що «Поле знаменує життєвий топос людності... «поле життя», джерело багатства, економічний простір виживання. Поле – це загальний знаменник походження етносу, «рідний край», батьківщина, коріння роду тощо» [20, с. 292].

5. Час початку. Цей аспект може бути відображений у легенді про походження нації, у події, що знаменує її початок, у образі «батьків-засновників» тощо. Ключовим елементом тут виступає радше образ початку, а не конкретна дата [45].

Найбільш системно у межах дискурсивно-історичного підходу проблему ідентичності розглядала Р. Водак. Підсумовуючи праці різних вчених у цій сфері, вона дійшла висновку: «Дискурсивне конструювання національної ідентичності обертається навколо трьох часових осей: минулого, теперішнього і майбутнього. У цьому контексті походження, безперервність/традиція, трансформація, позачасовість і антиципація є важливими упорядковуваними критеріями. Виміри простору, території та місцевості (експансія, кордони, природа, ландшафт, фізичні артефакти, втручання у «природній простір») також є вагомими у цьому контексті» [52, с. 26].

Очевидно, перелічуючи усі ці аспекти, дослідниця намагалася змістити науковий фокус на іншу складову цього явища. Тезово вона викладає це так: «Національна ідентичність індивідів, що сприймають себе як частину національної спільноти, виражена у їхніх соціальних практиках, частиною яких є дискурсивні практики. Утверджена національна ідентичність відображена у державних, політичних, інституційних, медійних та щоденних соціальних практиках, а також у матеріальних та соціальних умовах, що виникають як результат. Дискурсивні практики як спеціальна форма соціальних практик відіграють головну роль у формуванні та вираженні національної ідентичності.

Частина дискурсивних практик закріплені у законах, що регулюють соціальні практики включення та виключення індивідів у формі фіксованих інституційних дискурсивних практик. Соціальні практики, як дії, так і дискурсивні акти, можуть відрізнятися від законів у негативний чи позитивний бік» [52, с. 29]. Саме ця різниця і є ключовим фактором аналізу самого процесу конструювання, а також потенціалу до його видозміни.

Група дослідників Центру близькосхідних досліджень так означають вплив дискурсивних практик: «Вплив дискурсивних практик на ідентичність відбувається у трьох основних аспектах: генетичному, пов'язаному з виникненням певної ідентичності та її становленням; структурному, що визначає співвідношення ознак ідентичності та їх змістове наповнення; функціональному, пов'язаному з формами реалізації ідентичності» [13, с. 142].

Представники КДА переважно уникають у своїх працях проблеми суб'єкта конструювання дискурсу. Адже коли дискурс стає спрямовано конструйованим, це можна назвати управлінням дискурсом. А оскільки дискурс значною мірою визначає пізнання та життєдіяльність людини та суспільства, то постає проблема дискурсу як інструмента управління суспільством. Зважаючи на те, що на сьогодні у західноєвропейському науковому дискурсі домінує ідеологічна спадщина Франкфуртської школи, годі сподіватися на дослідження означеної проблеми на цих теренах.

Отже, термін «конструювання ідентичності» можна розглядати як об'єктивне і природне явище, яке здійснюється колективним громадянином, або ж як процес цілеспрямованої дії держави чи інших суб'єктів.

У другому випадку такі дії держави загалом можна окреслити як «політику ідентичності». Н. Пелагеша визначає політику ідентичності як систему цілей і заходів, здійснюваних суб'єктом реалізації політики задля створення таких умов, за яких особа ідентифікувала б себе з національною державою та/або з відповідним наддержавним утворенням. Оскільки ідентичність є ситуативною та такою, що залежать від контексту, то логічно зробити висновок, що у випадку

зміни умов, у яких вона конструюється та репродукується, ідентичність також змінюватиметься, переформатовуватиметься та змагатиметься. У такому контексті є сенс говорити про менеджмент ідентичності, під яким розумітимемо управління впливами та процесами, спрямованими на формування або руйнування підстав ідентифікації громадянами себе з національною державою та/ або наднаціональним утворенням [25, цит. за: М. Степико «Українська ідентичність: феномен і засади формування»].

У цьому контексті М. Степико стверджує, що «Українська Держава є суб'єктом формування національної ідентичності, здатної засвідчити нашу національну безперервність і відмінність, а отже, остаточно та незворотно легітимізувати факт існування Української Держави-нації. Одним із фундаментальних внесків постмодернізму в гуманітарні науки стало відкриття того, що національна ідентичність ґрунтується не стільки на історичних фактах, скільки на міфах, про що вже йшлося. Суспільствознавству це відкриття повернуло усвідомлення, що держави є справжніми творцями націй, а не навпаки, і що національна ідентичність є продуктом державної політики, а не міфічного національного духу, закладеного в кожному народі» [29, с. 284-285].

Таким чином, дискурсивний аналіз національної ідентичності зосереджує увагу на дослідженні дискурсивних практик та стратегій як ключових елементів конструювання національної ідентичності. Найбільш релевантним для нашого дослідження вважаємо дискурсивно-історичний підхід Р. Водак.

1.3.2. Дискурсивні практики.

Аналіз теоретико-методологічних засад дискурсивного конструювання національної ідентичності підводить нас до розгляду ключових аспектів цього процесу. Для цього ми зосередимося на дискурсивних практиках, дискурсивних стратегіях та вимірах ідентичності.

Поняттю «дискурсивні практики» у науковому середовищі передувало поняття «соціальні практики». Для представників КДА «соціальні практики» є ширшим поняттям і включають в себе дискурсивні практики. На думку Н.

Феркло та Л. Чуліаракі, причиною фокусування на концепті «соціальні практики» є те, що це дозволяє розглядати об'єкт дослідження і з погляду соціальної структури, і з погляду соціальної дії та взаємодії – що є необхідним для соціального дослідження та аналізу [39].

Н. Феркло так трактує це поняття: ««Під «соціальними практиками» я маю на увазі відносно стабільні форми соціальної активності (наприклад, навчання в класі, телевізійні новини, родинні трапези, медичні консультації). Кожна практика – це артикуляція різних відносно стабільно взаємозв'язаних соціальних елементів, що завжди містить дискурс» [40, с. 3]. Окреслюючи елементи, які включає будь-яка практика, Д. Гарві, зазначав, що такими є:

- Діяльність
- Суб'єкти та їхні соціальні взаємодії
- Інструменти
- Об'єкти
- Час і місце
- Форми свідомості
- Цінності
- Дискурс

Учений вважав, що ці елементи різні, проте не є дискретними чи повністю відділеними один від одного [43].

Для подальшого викладу нашого дослідження означимо дискурс як поняття. Р. Водак окреслює дискурс як «комплексний вузол одночасних та послідовних взаємопов'язаних лінгвістичних актів, що виявляють себе через соціальні поля дії як тематично переплетені семіотичні, усні чи письмові символи, найчастіше як «тексти», що відноситься до таких специфічних семіотичних типів, як «жанри» [58, с. 66].

У науковій літературі точаться дискусії і щодо визначення самого поняття «дискурс», і щодо розрізнення у його межах. У цьому ключі Н. Феркло стверджує: «Дискурс у репрезентаціях та само-репрезентаціях соціальних

практик конститує дискурси (зазначте відмінність між «дискурсом» як абстрактним поняттям та «дискурсами» як поняттям у множині). Дискурси – це різноманітні розрізнені репрезентації соціального життя – різні соціальні актори «бачать» і репрезентують соціальне життя під різним кутом, у різних дискурсах» [40, с. 5].

Виділяють три шляхи прояву дискурсу у соціальній реальності: як частина соціальної діяльності; у репрезентаціях; у конституюванні ідентичностей (чи загальніше: способі буття).

По-перше, дискурс постає як частина соціальної діяльності. Цей вираз можна окреслити як «класичний» спосіб означення дискурсу. Соціальна інтеракція стала об'єктом дослідження представників течії інтеракціонізму, які суттєво вплинули на соціальних конструктивістів. Прикладом дискурсу в соціальній інтеракції може виступати обговорення на державному рівні, у ЗМІ та у побуті питання Томосу у 2019 році в Україні чи повномасштабної війни з РФ у 2022 році, а саме: практика окреслення будь-чого, що стосується цієї теми, у певних установлених семантичних межах.

По-друге, дискурс постає у ментальних і соціальних репрезентаціях реальності. Поняття «ментальна репрезентація» та «соціальна репрезентація» введені в науковий обіг Т.А. ван Дейком. Він так розрізняє ці поняття: «Традиційне розрізнення окреслюється між індивідуальними знаннями персонального досвіду, відображеними у епізодичній (довготривалій) пам'яті як ментальні моделі подій і ситуацій та більш загальними соціальними репрезентаціями, розміщеними у «семантичній» – чи точніше «соціальній пам'яті» [53, с. 11]. Описуючи ментальні репрезентації, він стверджує: «Когнітивні процеси у пам'яті оперують специфічними когнітивними структурами, названими (ментальними) репрезентаціями, формуючи, змінюючи, зберігаючи чи (де)активуєючи їх. Тобто думки, знання, вірування, інтерпретації, плани, установки чи ідеології є різними типами ментальних репрезентацій» [55, с. 5].

Ментальна репрезентація будь-якого об'єкта всередині ментальної моделі світу людини передбачає контекст, у якому цей об'єкт перебуває. У такому разі умови, в яких у майбутньому існуватиме людина, постають контекстом загальної моделі майбутнього держави і суспільства. Варто наголосити, що ментальна репрезентація індивідом держави не обмежена лише контекстом його місця у ній у майбутньому. Як частина соціального життя індивіда, держава постає окремими елементом ментальної моделі світу, що має окрему ментальну репрезентацію, яка при цьому осмислюється у контексті політики як ширшого поняття. І держава, і політика, і суспільство, і інші категорії у цій площині є невід'ємною частиною існування людини, тому ментальні репрезентації різних категорій, пов'язаних з соціально-політичною сферою, матимуть подібний контекст через репрезентації ширших категорій, на основі яких ґрунтуються слова чи осмислення людини. Інакше кажучи, йдеться про контекстуальні моделі, які Т. А. ван Дейк визначає так: «Контекстуальні моделі це специфічний тип досвідних моделей. Вони репрезентують комунікативні епізоди, у яких ми беремо участь, зазвичай як частину інших щоденних епізодів» [56, с. 130]. Таким чином, здійснюючи будь-яку соціальну практику, людина (соціальний актор) буде створювати та поміщати в дискурс власну репрезентацію інших практик, а також ту, що він здійснює. Цей процес називають «реконтекстуалізацією» соціальних практик. Власне репрезентація – це процес конструювання практик, включно з рефлексивним само-конструюванням [36, с. 4].

По-третє, дискурс постає у способі буття, в конституюванні ідентичностей. У цьому контексті згадаємо твердження Г. Хоружого: «З точки зору психоаналітичної теорії розвитку, ідентифікація є найбільш зрілою фазою процесу інтерналізації (прийняття особою норм і цінностей, які нав'язуються зовнішнім соціальним середовищем), що включає інкорпорацію (лат. *incorporatio* - приєднання), інтроєкцію (включення індивідом у свій внутрішній світ поглядів, мотивів, установок тощо інших людей) та ідентифікацію» [33, с. 8, 9].

Окрім зазначених аспектів, взаємодію дискурсу та соціальних практик також розглядають як чинник формування соціального порядку. Н. Феркло з цього приводу пише: «Взаємодія соціальних практик у винятковий спосіб конститує соціальний порядок... Дискурсивний/семіотичний аспект соціального порядку є те, що ми називаємо «порядок дискурсу». Це є той спосіб, у який різноманітні жанри, дискурси та стилі взаємодіють між собою. Порядок дискурсу є соціальне структурування семіотичних відмінностей – виняткове соціальне упорядкування відносин між різними способами творення значень (тобто дискурсами, жанрами та стилями [40, с. 6]. Досить незвично у наведеній вище цитаті бачити поняття «жанр». Дослідники КДА запозичили його з теорії мовленнєвих жанрів М. Бахтіна, який означає їх так: «Певна функція (наукова, технічна, публіцистична, ділова, побутова) і певні, специфічні для кожної сфери умови мовленнєвого спілкування породжують певні жанри, тобто певні, відносно стійкі тематичні, композиційні та стилістичні типи висловлювань» [2, с. 242].

Описуючи дискурсивні практики, О. Семенець стверджує: «...дискурсивна практика може бути визначена в межах історично зумовленої дискурсивної формації як типізований спосіб реалізації мовленнєвої діяльності, здійснюваної відповідно до вимог певного типу дискурсу, що є загальноприйнятим у тій чи тій комунікативній сфері соціальної або професійної групи. Різні типи й різновиди дискурсів, які функціонують одночасно і пронизують простір спілкування у вигляді гетерогенних, континуальних, відносно відокремлених, проте взаємопов'язаних і взаємозалежних інформаційних потоків, – у таких дискурсивних практиках, як у біогеоценозах, реалізується мовленнєва діяльність, справжнє буття мови» [27, с. 210].

У межах нашого дослідження ми зосередимо свою увагу на такому вияві дискурсу, як конституювання ідентичності. Дискурсивні практики як складовий елемент дискурсу відіграє одну з ключових ролей у цьому процесі. Спираючись на наведені вище тези, стверджуємо, що дискурсивна практика, що сприяє

конституюванню ідентичності, має відповідати наступним ознакам: мати усі елементи, наведені Д. Гарві, бути дотичною до соціально-політичної сфери, перетворювати ментальні та соціальні репрезентації, реконтекстуалізувати соціальні практики, сприяти інтерналізації соціально-політичних норм, а зокрема ідентифікації себе з ними.

У цьому контексті підкреслимо твердження Н. Феркло: «Одна із загадок діалектики дискурсу – це той процес у якому те, що починається як риторичне вираження самосвідомості, перетворюється у «власність» – як люди несвідомо опиняються всередині дискурсу. Це залучення має також і матеріальне вираження: дискурси діалектично прищеплюються не тільки через стилі чи способи використання мови, вони також матеріалізуються у тілах, поставах, жестах, рухах тощо» [40, с. 9].

Як ми вже згадували раніше, описаний дослідником процес можна розглядати і як природній процес конструювання дискурсу (зокрема: виформовування ідентичності), так і спрямований. Якщо звертатися до питання спрямування дискурсу (дискурсивного конструювання ідентичності), то дискурсивні практики постають тим технічним засобом, за допомогою якого сконструйована ідентичність може бути інкорпорована у соціальну реальність громадян. Наведені вище ознаки доводять усю складність та багатокомпонентність цього процесу. З цього випливає, що реалізація такого складного процесу потребує системної складової.

Отже, дискурсивні практики є одним із ключових елементів дискурсу у контексті конструювання ідентичності. Вони є частиною соціальних практик, які через дискурс представлені у ментальних та соціальних репрезентаціях та контекстуальних моделях. Дискурсивний аспект соціального порядку, що формується в результаті взаємодії соціальних практик, полягає у соціальному структуруванні семіотичних відмінностей. Його також називають «порядком дискурсу». Ефективне структурування такого типу дозволяє системно підійти до питання дискурсивного конструювання ідентичності.

1.3.3. Дискурсивні стратегії.

Системний підхід до питання дискурсивного конструювання ідентичності полягає не тільки у ефективному соціальному структуруванні семіотичних відмінностей. Н. Феркло з цього приводу пише: «Цей діалектичний процес [взаємодії дискурсу та соціальної реальності] не закінчується втіленням та залученням. Соціальне життя рефлексивне. Це означає, що люди не тільки діють та взаємодіють через мережі соціальних практик, вони також інтерпретують та репрезентують для себе та інших те, що роблять, і ці інтерпретації та репрезентації формують та видозмінюють те, що вони роблять» [40, с. 9]. Отже, створена структура може бути застосована. Таке застосування можна назвати стратегією дискурсивного конструювання ідентичності.

Для початку означимо поняття «дискурсивні стратегії» і окреслимо розбіжності у трактуваннях. Р. Водак так визначає це поняття: «Під «стратегією» ми загалом розуміємо певною мірою точний та навмисний план практик (включаючи дискурсивні практики), пристосований для того, щоб досягти конкретної соціальної, політичної психологічної чи лінгвістичної цілі. Інакше кажучи, дискурсивні стратегії – це систематичні способи використання мови» [58, с. 73]. Тобто загалом поза військовим контекстом поняття стратегії загалом означає певною мірою точний план, створений для того, щоб досягнути політичної, психологічної чи іншої цілі. Той, хто створює стратегію (стратег), намагається передбачити усі фактори, що можуть вплинути на його дії.

Згідно з П. Бурдьє, поняття «стратегії» не можна пов'язувати зі спрощеними, прямолінійними, волюнтаристськими діями. Стратегічні дії спрямовані на досягнення цілі, проте не обов'язково сплановані до деталей чи строго інструменталізовані: стратегії можуть втілюватися автоматично. Бурдьє вважає: «Я хочу наголосити, що принцип філософських (чи літературних) стратегій не є цинічним розрахунком, свідомою гонитвою за максимальною вигодою, а є радше несвідомими відносинами між габітусом і полем. Ці стратегії об'єктивно орієнтовані на цілі, що не є суб'єктивно переслідуваними» [38].

Стосовно поняття «стратегій» у контексті дискурсивного конструювання ідентичності Р. Водак також пише, що «Ми розуміємо стратегії як більш-менш «автоматизовані» плани дій, засновані на моделях більш-менш всеохопних та стереотипних – у нашому випадку дискурсивних – видах діяльності на різних рівнях ментальної та пізнавальної організації... Концепт стратегії дуже близько пов'язаний з концептами «фрейми», «схеми», «скрипти» [52, с. 34]. Розрізняємо ці поняття.

Найчастіше концепт «фреймів» пов'язують моделями організації знань та пам'яті, а саме: певними семантичними «рамками» сприйняття, які визначають ставлення та реакцію людини на певну ситуацію. Схеми інтерпретують як базові моделі конативної, когнітивної та емоційної реакції на різні події, практики чи предмети. Скрипти насамперед розглядаються у контексті репрезентації знань про базові послідовності дій. На відміну від описаних понять, стратегії є спланованими, мають соціальний і дискурсивний характер, ціль, а також методи досягнення (часто лінгвістичні та психологічні).

Фрейми, скрипти і схеми можна вважати мікроелементами дискурсу, тобто такими, що розглядаються у масштабі індивіда, а стратегії – макроелементами – такими, що розглядають у контексті його конструкції та конструювання.

Спираючись на дослідження Р. Водак, виділяємо чотири типи дискурсивних стратегій:

1. Конструктивні стратегії. Спрямовані на конструювання національних ідентичностей.
2. Трансформаційні стратегії. Спрямовані на видозміну національних ідентичностей.
3. Захисні чи виправдальні стратегії. Спрямовані на збереження та відтворення національних ідентичностей чи наративів ідентичності.
4. Деструктивні. Спрямовані на демонтаж національних ідентичностей» [52, с. 33].

Окремі аспекти окреслених стратегій проявляються у тій соціально-політичній реальності, у якій здійснюються досліджувані дискурсивні події.

Конструктивні стратегії є найбільш всеосяжними дискурсивними стратегіями. Вони спрямовані на конструювання та встановлення певної національної ідентичності через уніфікацію, ідентифікацію і солідарність, а також диференціацію.

Стратегії увічнення спрямовані підтримувати, захищати та відтворювати національну ідентичність, якій щось загрожує. Окремою підгрупою цих стратегій є стратегії виправдання. Насамперед вони слугують для проблемних дій чи подій у минулому, які є важливими для творення наративу національної історії. Вони спрямовані на те, щоб виправдати та відновити геополітичний, цивілізаційний чи соціальний статус-кво, наголошуючи на легітимності (виправданості, необхідності) тих дій тогочасних представників нації, які є предметом претензій, скарг чи протесту. Інакше кажучи, вони відновлюють, підтримують та захищають національне «само-сприйняття», яке було «заплямоване» певним чином.

Стратегії трансформації спрямовані на трансформацію відносно усталеної національної ідентичності та її компонентів у іншу ідентичність, у якій мовець уже є концептуалізованим. Мовець у цьому контексті може бути і конкретною особою, і колективним громадянином, і державою. У випадку особи стратегія трансформації ідентичності може бути семантично інкорпорована не тільки у мову, а і у світогляд людини. Тоді вплив на ідентичність співрозмовника відбувається не навмисно, але все одно спрямовано – суб'єктом спрямування тут виступають актори, що формують і конструюють дискурс.

Деструктивні стратегії спрямовані на демонтаж чи знищення частин існуючого конструкту національної ідентичності. Можуть бути використані моделі знецінення, зневаження, делегітимації основ, елементів ідентичності чи її загалом. При цьому переважно пропонується нова модель на заміну старої [52].

Р. Водак також класифікує дискурсивні стратегії на стратегії асиміляції та стратегії розділу, розрізнення (англ. *dissimilation*) [49, 57] і описує їх так: «Стратегії асиміляції лінгвістично спрямовані на створення тимчасової, міжособистісної, просторової (територіальної) подібності та гомогенності у різних тематичних вимірах. Відповідно до їхніх соціальних макрофункцій, вони можуть бути конструктивними, деструктивними, увічнювальними та виправдальними. Стратегії розділу (розрізнення) створюють тимчасову, міжособистісну чи територіальну диференціацію і гетерогенність у тих самих вимірах. Відповідно до їхніх функцій, вони також можуть бути конструктивними, деструктивними, трансформаційними чи виправдальними» [52, с. 33].

Також поряд з дискурсивними стратегіями виділяють схеми аргументації та способи реалізації. Схеми аргументації дослідники означають «топосами». «Топос» - одна з чотирьох основних категорій класичної риторики – узагальнено можна означити як опорну точку певної теми.

Розглянемо поєднання конкретних стратегій, топосів та схем аргументацій на прикладі стратегій виправдання та увічнення. Серед них виділяють:

- підміна понять «провина» та «відповідальність», де стратегіями можуть бути: наголос на різниці між «нами» та «ними», гетерономізація, наголос на наднаціональній залежності, стратегія поширення сумніву, інверсія пари «злочинець – жертва», і серед яких виділяють топоси ігнорування, порівняння / відмінностей, екстернальної сили та сили фактів, ілюстративних прикладів, а також такі способи реалізації: лексичні одиниці з семантичними компонентами, що відображають відмінність, паралелізми, природні метафори, інсинуації, алюзії, персоніфікації, метонімічна каузальна підміна, порівняння, аналогії, фіктивні сценарії, анекдоти;
- знецінення / тривіалізація; стратегії: наголос на спільних негативних рисах, урівноваження, наголос на різниці між «потім» і «тепер»,

компенсації, раціоналізації / гармонізації, мінімізації; топоси: порівняння / однаковості, порівняння / концентрації на негативі, історії як вчителя, зовнішньої загрози / надзвичайної цілі; способи реалізації: наведені у попередньому пункті, а також пасивні розмиті персональні посилення, евфемізми у різному вигляді, «парування» назви з прикметниками, що носять негативний характер.

- легітимація / делегітимація; топоси: звернення до авторитету, відмова від легітимації; способи реалізації: цитати [52].

У згаданих Р. Водак вище тематичних вимірах мають здійснюватися дискурсивні стратегії задля їх ефективної реалізації. З них також впливає розрізнення дискурсивних практик, здійснюваних у межах цих стратегій та поза ними.

На підтвердження цьому наведемо тезу Н. Феркло: «Дискурси містять репрезентації того, якими речі є і були до цього, а також уявлення – репрезентації того, якими речі можуть чи мусять бути. Знання у економічній та соціальній сфері це і є уявлення у цьому сенсі – проєкції стосовно «можливих світів». У контексті соціальних практик вони містять можливі соціальні практики та їх мережі – можливі поєднання предметів, соціальних відносин, інструментів, об'єктів, часових вимірів, цінностей, форм свідомості. Ці уявлення можуть бути втілені як фактичні (мережі) практик – уявлені дії, предмети, соціальні відносини і т.д. можуть стати реальними діями, предметами, соціальними відносинами [40, с. 7].

Зазначимо також, що дискурсивні стратегії необхідно розглядати і в різних масштабах а саме: глобальному, національному, регіональному та локальному. Присутність у цьому переліку глобального масштабу зумовлена конкурентною основою ідентичностей у сучасній соціополітичній реальності. Інакше кажучи, на сьогодні різного рівня ідентичності (національні, етнічні, расові, гендерні тощо) ведуть боротьбу за місце у самоідентифікації особи і свою реалізацію у її

світогляді та самосвідомості. Тому глобальний масштаб розгляду дозволяє порівнювати та враховувати конкурентні ідентичності.

Висновки до першого розділу

Таким чином, дискурсивні стратегії полягають у застосуванні ефективного соціального структурування семіотичних відмінностей, їх можна визначити як сплановані, спрямовані і систематичні способи використання мови з метою перетворення соціополітичної реальності. Виділяють конструктивні, деструктивні, трансформаційні та увічнювальні дискурсивні стратегії, які можуть бути стратегіями асиміляції або розрізнення. Також важливим є обраний масштаб, а саме: глобальний, національний, регіональний та локальний, з яких ми звертатимемо увагу переважно на національний і частково на глобальний.

Отже, аналіз теоретико-методологічних засад дослідження проблематики національної ідентичності дає змогу стверджувати, що на відміну від своїх європейських колег, які переважно розглядали ідентичність у контексті глобалізації, вітчизняні науковці розробляли цю проблему, концентруючись на трансформаційних процесах у державі та суспільстві. Найбільш релевантним на сьогодні підходом до вивчення національної ідентичності визначаємо когнітивно-дискурсивний. У його межах зосереджуємо свою увагу на критичному дискурсі аналізі – сучасному міждисциплінарному підході до вивчення національної ідентичності. Серед різних методологій у ньому фокусуємося на дискурсивно-історичному підході Р. Водак. Також стверджуємо, що на сьогодні для України більш релевантним є державоцентричний підхід до визначення суб'єкта конструювання ідентичності, водночас актуальним також є створення проекту здійснення політики ідентичності як у змістовому, так і у дійовому вимірі.

Водночас, дискурсивні практики є одним із ключових елементів дискурсу у контексті конструювання ідентичності. Вони є частиною соціальних практик,

які через дискурс представлені у ментальних та соціальних репрезентаціях та контекстуальних моделях. Дискурсивний аспект соціального порядку, що формується в результаті взаємодії соціальних практик, полягає у соціальному структуруванні семіотичних відмінностей. Зміст дискурсивних стратегій полягає у застосуванні ефективного соціального структурування семіотичних відмінностей, їх можна визначити як сплановані, спрямовані і систематичні способи використання мови з метою перетворення соціополітичної реальності. Виділяють конструктивні, деструктивні, трансформаційні та увічнювальні дискурсивні стратегії, які можуть поставати стратегіями асиміляції або розрізнення. Дискурсивні стратегії необхідно розглядати у багатьох вимірах, серед яких ми зосередимо свою увагу на політичному, культурному та історичному. Проаналізований матеріал підтверджує конструйованість дискурсу, який одночасно є вагомим механізмом конструювання національної ідентичності, а також актуалізує проблему агентів його конструювання (інститути, соціальні актори, недержавні актори).

РОЗДІЛ 2. ПЛЮРАЛІЗМ ЗАСТОСУВАННЯ ТА ПРАКТИКА КОНСТРУЮВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

2.1. Плюралізм порядків дискурсу та конструювання української національної ідентичності

Описуючи дискурсивні практики, ми окреслили поняття «порядок дискурсу». Вважаємо необхідним в контексті дискурсивного конструювання української національної ідентичності означити їхній плюралізм і, відповідно, різні відносини між цими «порядками». Ми зосередимося на когерентності, доповнюваності, опозиційності та домінуванні як основних варіантах відносин. Для початку нагадаємо та розширимо визначення терміну.

На думку Н. Феркло, «порядок дискурсу є соціальне структурування семіотичних відмінностей – виняткове соціальне упорядкування відносин між різними способами творення значень (тобто дискурсами, жанрами та стилями)» [40, с. 6]. Л. Філліпс та М. В. Йоргенсен, розвиваючи позицію Н. Феркло, стверджують, що «порядок дискурсу, який включає в себе ряд інших дискурсів, формується в той же час і в такий же спосіб, як і дискурси. Якщо предмет дослідження – це відносини між традиційною медициною та альтернативними методами лікування, то «лікування хвороб» можна означити порядком дискурсу, всередині якого оперують дискурси «медицина» і «альтернативне лікування». І якщо, наприклад, інтерес радше в тому, як витворюється медична істина всередині медичної науки, «медична наука» постає порядком дискурсу, у якому різні дискурси «борються» за виробництво істини» [16, с.235]. Саме можливість співіснування двох протилежних, частково дихотомічних, позицій і відрізняє порядок дискурсу від дискурсу, адже в межах дискурсу протилежні позиції не визнаються рівними темі дискурсу, відображеній у ключовій позиції, і є колективно несхвалюваними у дискурсивних практиках. Зазначимо, що за допомогою дискурсивних стратегій протилежні позиції в межах порядку дискурсу можуть бути штучно сконструйовані, що відображено у більшості прикладів, наведених нижче.

Відносини когерентності між порядками дискурсу окреслюються з позиції лінгвістичного розуміння поняття «когерентність». Л. Макаров стверджує, що когерентність «...охоплює не тільки формально-граматичні аспекти зв'язку висловлювань, а й семантико-прагматичні (тематичні і функціональні в тому числі), смисловий і діяльнісний аспекти зв'язності тексту, як локальної, так і глобальної, тобто формальна зв'язність тексту (когезія) співвідноситься зі змістовою зв'язністю (когерентністю), яка виступає в якості уточнення категорій інформативності і цілісності тексту» [22, с. 195]. Отже, окреслюючи когерентну взаємодію порядків дискурсу в українському дискурсивному просторі, ми спираємося на результуючу такої взаємодії – витворювану дискурсами цілісність.

Так, наприклад, існування дискурсу «русского мира» на теренах Одещини та Харківщини зумовлене когерентною взаємодією порядків дискурсу «новоросії», яка нібито існує з XVIII століття, та «російських царів-об'єднувачів», за допомогою яких ці землі нібито і опинилися у кордонах України. Ми окреслюємо це «порядками дискурсу», а не суто дискурсами чи просто маніпулятивними елементами, оскільки «новоросія» – це не просто історичний фейк чи використовуваний термін, це велика структура пояснювальних схем, що об'єднує в собі дискурс «споконвічно російських територій», «великого руського (російського) народу», «відсутності України як нації, держави чи території» та інших. Ці дискурси, об'єднуючись, формують систему ідей і мисленнєвих схем, яка разом із порядком дискурсу «російських царів» (який включає в себе дискурс «єдиного правителя», «братніх народів» та ін.) формує дискурс «русского мира» на теренах Одещини та Харківщини. Це можна візуалізувати як два кола, що дотикаючись, формують нове коло - менше, проте самодостатнє. Таким чином, за допомогою умілого використання дискурсивних стратегій російська ідентичність була вплетена у порядок дискурсу «русского мира», що поширився на теренах України. Інструментально

він виконував різні функції і поза цільовими регіонами – і всі вони слугували утвердженню російської (імперської) ідентичності.

Інтуїтивно можна припустити, що логіка доповнювальної взаємодії порядків дискурсів подібна, проте це не так. Когерентна взаємодія порядків дискурсів витворює цілісність, яка до цієї взаємодії не існувала, доповнювальна ж лише розширює існуючий дискурс чи порядок дискурсу. При цьому порядки дискурсів, що взаємодіють, можуть доповнювати як один одного, так і інші елементи дискурсивного простору.

Так, наприклад, порядок дискурсу, що означає Крим як «святиню російського християнства», доповнює порядок дискурсу «Москви як III Риму», доповнює порядок дискурсу «споконвічно російського Криму» і доповнює дискурс «повернення свого». Тут ми віднаходимо порядок дискурсу, який окрім прямого інструментального спрямування – виправдання анексії Криму – виконує також інші функції, а саме: деконструє українську ідентичність, руйнуючи її релігійний аспект (ця функція залишилася актуальною і після створення Православної Церкви України), конструє російську ідентичність в Україні, доповнюючи цивілізаційну ідею «свого шляху» та езотеричну «історичну місію».

Домінування одного порядку дискурсу над іншим означає суттєве переважання потенціалу порядку дискурсу до перетворення соціополітичної реальності. Воно може бути виражене у ситуації, коли соціальні репрезентації об'єктів, створені у конкретному порядку дискурсу, є більш поширені у дискурсивному просторі, ніж соціальні репрезентації тих же об'єктів, створені у іншому порядку дискурсу.

Прикладом можуть слугувати соціальні репрезентації дискурсу «війни на Сході України», протилежність яких виявилася під час президентських виборів 2019 року. Тут ми можемо означити порядок дискурсу «війна – це тягар» та порядок дискурсу «війна – це небезпека». Ці два порядки дискурсу були представлені у передвиборних програмах П. Порошенка та В. Зеленського.

Зважаючи на результат президентських та парламентських виборів 2019 року в Україні, а саме: на виграш кандидата, який знаходиться у порядку дискурсу «війна – це тягар», з високим відривом, стверджуємо, що на 2019 рік окреслені порядки дискурсу знаходяться у взаємодії «домінування – підпорядкування». На підтвердження цьому наведемо також результати соціологічного дослідження проведеного Центром Разумкова у 2019 року, описані дослідниками так: «40% респондентів, оцінюючи ситуацію на Донбасі, вважають, що на сході України відбувається війна між Україною і Росією, ще 20% — що там відбувається сепаратистський заколот, підтриманий Росією, 15% поділяють думку, що на сході України відбувається громадянська війна — конфлікт між проукраїнськи і проросійськи налаштованими громадянами України, 7% — війна між Росією і США, і 7% — що на сході України відбувається боротьба за незалежність Донецької та Луганської народних республік» [11]. Наразі соціальні репрезентації війни суттєво змінилися і тепер актуальною є радше когерентна взаємодія порядку дискурсу «війна» і порядку дискурсу «росія».

У контексті національної ідентичності соціальна репрезентація війни відображена у такому елементі національної ідентичності як «тіло нації» Л. Колаковського та фундаментальному архетипі «Поля» С. Кримського [20, 45].

Відносини опозиційності порядків дискурсу можна означити у разі відсутності однієї поширеної соціальної репрезентації об'єктів, ключових у межах порядків дискурсів, і наявності декількох репрезентацій цих об'єктів, по-різному відображених у різних порядках дискурсів, що знаходяться у стані протиборства.

Прикладом відносин опозиційності може слугувати артикульоване багатьма політичними і культурними діячами різних епох (М. Міхновський, Є. Маланюк, І. Дзюба, Л. Лук'яненко, В. Чорновіл, Л. Кучма, В. Ющенко, П. Порошенко) твердження «Україна – не Росія», що лежить в основі порядку дискурсу «самостійності України та опозиційне твердження В. Путіна «України ніколи не існувало», що лежить в основі порядку дискурсу «Україна – це Росія».

Відносини опозиційності між цими порядками дискурсу (тобто стан невирішеного протиріччя) зумовлені відсутністю колективно схвалюваної відповіді на запитання «А хто тоді ми, якщо не росіяни?», яке постає в результаті прийняття дискурсу самостійності. Більшість пропонованих проектів, наприклад «Третій шлях» і «Україна – це Європа», не були вписані в порядок дискурсу самостійності з різних причин. Це зумовило кризу спільної політичної ідентичності. На мікрорівні поставала проблема того, що якщо у дискурсі відображена негативна українська ідентичність, на противагу якій пропонується російська, а людина при цьому свідомо проти російської, то вона потрапляє у кризу (або обирає базовою – регіональну ідентичність – галичанин, західняк), адже не хоче приписувати себе ні до існуючої негативної, бо вважає, що вона такою не має бути, ні до пропонованої на противагу. Таким чином, відсутність спільної колективної ідентичності відчужує людину від суспільства та в результаті звужує уявлення про країну до меж власного порогу.

Отже, ми визначили явище порядку дискурсу як соціальне структурування семіотичних відмінностей – виняткове соціальне упорядкування відносин між різними способами творення значень (тобто дискурсами, жанрами та стилями), означили варіанти відносин між порядками дискурсу у дискурсивному просторі, а саме: відносини когерентності, доповнюваності, опозиційності та домінування і продемонстрували їх на прикладі України.

2.2. Практика конструювання національної ідентичності: ретроспектива, виклики, потенціал

Задля повнішого розгляду дискурсивного конструювання української національної ідентичності здійснимо огляд практики її конструювання у розрізі ретроспективи, викликів та потенціалу.

Ретроспектива конструювання національної ідентичності сягає кінця ХІХ століття, зокрема зародження українських політичних партій. Теоретичним

виявом цього стали твори, а практичним - громадська діяльність українських політичних діячів. Прикладом слугують праці «Україна irredenta» Ю. Бачинського та «Самостійна Україна» М. Міхновського.

На думку Ю. Блажеєвської, погляди М. Міхновського «...певною мірою стали фундаментом розвитку української національної ідеї в політичному аспекті. На відміну від Т. Шевченка та М. Костомарова, М. Міхновський не лише виражав загальнонаціональні погляди, а й визначив і обґрунтував власне бачення національних питань і проблем національної державності, використовуючи вже розроблені теорії, втілював свої погляди в життя. «Самостійна Україна» – головна праця ідеолога української самостійності та співзасновника Революційної української партії (РУП) М. Міхновського стала програмою для революції 1917 р., а також сформувала національну ідею та самосвідомість мільйонів українців» [4, с. 28]. Л. Шипілов так описує дискурс інтелігенції в середовищі М. Міхновського: «Слід зазначити, що ідеї М. Міхновського в абсолютної більшості тогочасної інтелігенції сприймалися як фантастичні (про що красномовно свідчить той факт, що окрім «Самостійної України» існувало лише економічне обґрунтування національної державності галицького вченого Ю. Бачинського «Україна irredenta»), але міне всього 18 років, і вже його критики самі проголосять незалежність України в IV Універсалі Центральної Ради» [35, с. 426]. Тут знаходимо практичний вияв теоретизувань у наведених працях, адже саме на погляди М. Міхновського та Ю. Бачинського стосовно самостійності спиралися діячі Української Держави.

Описуючи погляди Ю. Бачинського, Т. Воропаєва підкреслює: «У 1895 р. Ю. Бачинський (один з лідерів Галицької радикальної партії) у своїй книзі «Україна irredenta» («Україна уярмлена»), використовуючи марксистський підхід і поєднуючи соціалістичну та самостійницьку ідеї, обґрунтував неминучість політичної самостійності України та українського народу» [7, с. 139]. Підтримуємо позицію Л. Нагорної, яка стверджує, що після поразки Української Революції 1917-1921рр «відродження суспільного інтересу до

національної ідеї припадає на кінець 80-х років, коли її взяв на озброєння Народний рух України. Живий ланцюг від Києва до Львова, яким було у січні 1990 року відзначено річницю “Акту злуки” обох частин України, показав, що потенціал української ідеї не розтрачений і що вона спроможна згуртувати людей. Промовисті результати референдуму в грудні 1991 року засвідчили, що основним її змістом стала ідея власної державності і загального добробуту» [24, с. 26].

Зазначимо тут, що «відродження суспільного інтересу» зовсім не означає відсутність за весь попередній період інтересу з іншого боку. Йдеться про інтерес до української ідентичності з боку комуністичної партії Радянського Союзу і держави, яку вона очолювала. Задля ефективної конкуренції ідентичності «радянської людини» з національними ідентичностями (зокрема українською) партії необхідно було максимально знизити її конкурентоспроможність. Для цього треба було дискурсивно перетворити українську ідентичність (узагальнено – образ України та українця) на сутність, з якою немає жодного бажання себе ідентифікувати. Приклади цього ми навели у останньому пункті попереднього розділу. Зі зникненням СРСР російська імперська ідея знайшла своє переродження у Російській Федерації, яка продовжила кампанію з деконструкції української національної ідентичності, активно використовуючи попередні деструктивні дискурсивні стратегії. Варто підкреслити, що радянська держава сприяла закріпленню в інституціональних формах національних (етнічних) ідентичностей (наприклад фіксація національності в паспорті), але дискурсивно формувала їх як ідентичності нижчого рівня, меншовартісні [5].

У А. Ручки знаходимо опис того, як досвід конструювання (зовнішнього та внутрішнього) національної ідентичності відображається на викликах сьогодення української соціополітичної реальності: «Очевидно, що декларативні демократичні орієнтації, які були притаманні більшості населення напередодні проголошення незалежності України, за десятиліття були піддані серйозному випробуванню. В останні роки знизився рівень значущості цінностей

політичного суверенітету країни і національно-культурного відродження та рівень вагомості таких громадянських і демократичних цінностей, як можливість контролю за рішеннями владних структур, «прагнення до того, щоб цінності демократії набували для людей більшого значення, ніж гроші...» [26, с. 80].

Ф. Семенченко з цього приводу пише: «Сьогодні населення накопичило значний негативний досвід взаємодії з державними інстанціями, головним чином з приводу прав і свобод. Крім того, у цьому досвіді відсутні навички автоматичної реакції на порушення своїх прав і свобод, тобто навички громадянської свідомої участі. Соціальна установка на політичну активність не набула належного поширення в українському суспільстві. Характерна для основної маси населення пасивність гальмує процес вироблення механізму організованого колективного тиску на державні структури, формування такої участі, яка б приводила до раціоналізації рішень, що приймаються органами державної влади» [28, с. 100].

Задля наочної демонстрації наведених явищ звернемося до дослідження Центру Разумкова «Ідентичність громадян України в нових умовах: стан, тенденції, регіональні особливості» 2016 року. Так, наприклад, науковці цього центру дослідили розуміння політичної цінності «рівності» в українському суспільстві і зробили такий висновок: «Таким чином, у суспільстві більш поширене розуміння рівності в сенсі рівності можливостей. Однак, це розуміння поєднується із бажанням державного обмеження надмірної нерівності, відмовою від особистої свободи на користь державної регламентації заради цього. Сприйняття рівності як рівності можливостей, та підтримка індивідуальної свободи є порівняно вищою на Заході України» [15, с. 8].

Наведені вище тези дають змогу визначити ключові аспекти, що відображають особливості української соціополітичної дійсності:

- інертність суспільства загалом і епістемічних спільнот зокрема у контексті перетворення (конструювання) політичної реальності та формування чи відповіді на його запити;

- етатистський погляд на агентів змін,
- відсутність ствердження громадянами себе як суб'єктів реальності, у якій вони існують;
- неартикульованість індивідуальних цінностей та інтересів, а як результат - відсутність сформованих групових, суспільних та національних інтересів;
- зведення інтересу задоволення елементарних потреб у ранг політичних інтересів;
- відсутність визначення держави як важливого актора взаємодії у соціальних репрезентаціях об'єктів соціально-політичної реальності;
- відсутність фактору контролю громадян за органами влади у контекстуальних моделях та пояснювальних схемах вертикальної взаємодії;
- відсутність організованого систематичного протистояння інформаційній агресії та зовнішньому впливу на дискурс;
- відсутність артикульованого, колективно схвалюваного та втілюваного проекту національної ідентичності.
- дезінтегровані еліти та інтелектуальні середовища, які свідомо відмовлялися від творення (конструювання) спільних дискурсів, а отже і смислів цінностей, ідей, що є основою спільної національної ідентичності

У такому разі викликом для українського суспільства сьогодні постає подолання окреслених особливостей, що, серед іншого, дозволить суспільству здійснювати соціальні та дискурсивні практики в межах дискурсивного конструювання національної ідентичності.

Дослідник О. Музика робить такі висновки стосовно сучасного стану політичної свідомості українців: «вона перебуває в процесі становлення, причому поряд з іншими чинниками одну з провідних ролей у цьому процесі з огляду на несформованість суспільно-історичної традиції відіграє індивідуальний ціннісний досвід у галузі політичних стосунків... ..Наявність достатнього особистісного ціннісного досвіду у сфері політичних взаємин, його

нерозривні зв'язки з іншими областями ціннісної регуляції можуть стати основою для вироблення нової політичної традиції і кардинальних змін у політичній свідомості українців» [23, с. 218].

У контексті української соціально-політичної реальності ключовим та найбільш актуальним запитанням є таке: якщо до сьогодні 30 років регулярних свідомих дій стосовно перетворення політичної реальності від переважної більшості громадян не спостерігалось, як можна сподіватися на зміну цієї тенденції? Одним із можливих варіантів розвитку подій, що зумовлять такий поворот є велике суспільне потрясіння, у результаті якого актуалізується потреба у національному та державному виживанні.

Таким великим суспільним потрясінням є, наприклад, війна. Готовність до військової мобілізації у випадку агресії є крайнім виявом потенціалу до перетворення реальності, зокрема і політичної. Звернемося до соціологічних даних Центру Разумкова з цього приводу: «Практичним проявом патріотизму є готовність захищати свою країну у випадку війни... ..в цьому опитуванні, враховуючи сучасну ситуацію фактичної війни з Росією, воно (питання) було поставлене прямо: “Чи готові Ви захищати свою країну?”. До захисту своєї країни виявилися готовими 50% опитаних, з них 18% – зі зброєю в руках, 32% – участю у волонтерському русі. Не готові – 31%, 19% не змогли відповісти на питання. Готовність захищати Україну зі зброєю в руках має виразні регіональні відмінності: на Заході таку готовність засвідчили 24%, в Центрі – 20%, на Півдні – 17%, на Сході – 13%, на Донбасі – 9%. До волонтерської діяльності готові 41% громадян на Заході, 33% – в Центрі, 31% – на Донбасі, 28% – на Сході і 23% – на Півдні. Про неготовність до захисту своєї країни заявили 18% жителів Заходу, 26% – Центру, 32% – Півдня, 42% – Донбасу та 45% – Сходу. На Півдні найбільше респондентів не змогли відповісти – 29%» [15, с. 6].

На сьогодні ми можемо спостерігати, якою мірою були реалізовані відповіді громадян України на це опитування. Водночас обсяг потенціалу до

перетворення соціально-політичної реальності у нас ще буде можливість дослідити невдовзі.

Наведемо також висновок дослідників Центру Разумкова стосовно викликів, можливостей і шляхів консолідації українського суспільства: «Можна констатувати, що наслідки політизації і використання відмінностей між жителями різних регіонів України, в т.ч. – історичної пам'яті, мовного питання, геополітичного вибору – продовжують чинити негативний вплив на процес формування спільної загальнонаціональної ідентичності... ..Водночас дослідження чітко фіксує наявність тенденції до цілком толерантного взаємного сприйняття жителями різних регіонів країни. Окрім того, воно засвідчує наявність у суспільстві потенціалу для консолідації та суспільного запиту на формування нової, спільної для всіх українців національної ідеї, яка пропонувала б громадянам чіткі й зрозумілі перспективи. Так, значна частина учасників фокус-груп продемонструвала схильність до усвідомлення себе як громадян» [18]. Зазначимо, що це цитата з дослідження, яке проводилося у 2016 році, через 2 роки після початку Російсько-Української війни. З певністю стверджуємо, що на 2022 рік ситуація навколо суспільного потенціалу змінилася. Проте ключовим для нас є те, що запит на створення національної ідеї залишився. Зважаючи на те, що окремо від національної ідентичності національна ідея не є життєздатною, а також на те що за 6 років епістемічними спільнотами не було запропоновано жодного інклюзивного проекту ідентичності, суттєво зростає потенціал реалізації дискурсивного конструювання національної ідентичності в Україні. Зазначимо також, що ефективне конструювання ідентичності може здійснюватися лише за умов готовності громадян та еліт створювати та перетворювати дійсність.

Висновки з другого розділу

З наведених вище тверджень робимо висновок, що одними з ключових викликів, що стоять перед українським суспільством є подолання таких його

особливостей: інертність суспільства загалом і епістемічних спільнот зокрема у контексті перетворення політичної реальності та формування чи відповіді на його запити; етатистський погляд на агентів змін; відсутність ствердження громадянами себе як суб'єктів реальності, у якій вони існують; відсутність організованого систематичного протистояння інформаційній агресії та зовнішньому впливу на дискурс; відсутність артикульованого, колективно схвалюваного та втілюваного проекту національної ідентичності. Стверджуємо, що за умов колективної відповіді на виклики, що стоять перед суспільством, на сьогодні в Україні існує потенціал до дискурсивного конструювання національної ідентичності, заснованій на історичній тяглості національної ідеї та державного буття, що сягає своїми коренями до зародження політичних партій та ідеологій в Україні.

РОЗДІЛ 3. ДИСКУРСИВНЕ КОНСТРУЮВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ: АКТУАЛЬНИЙ СТАН ТА ПРОГНОСТИЧНА МОДЕЛЬ

3.1. Аналіз реалізованих в інституційному дискурсі комунікативних кейсів конструювання національної ідентичності

Повномасштабне вторгнення Російської Федерації на територію України 24 лютого 2022 року суттєво видозмінило владний інституційний дискурс. Офіс Президента обмежив та структурував усі зовнішні владні комунікації відповідно до визначених ними завдань. Водночас була реалізована практика щоденних звернень Президента до українців: з 24 лютого до 24 березня Офіс Президента викладав 2-3 звернення на день, а з 24 березня по 24 квітня 1 звернення за підсумками кожного дня війни.

Ми проаналізували усі звернення Володимира Зеленського до українців від 24 лютого до 24 квітня 2022 року [14], спираючись на модель Р. Водак, яка передбачає аналіз дискурсивних стратегій як сукупності спрямованих дискурсивних практик, їх топосів та способів реалізації.

Ключовими дискурсивними практиками, які були використані у зверненнях для конструювання національної ідентичності були означення цілей боротьби та існування українців, означення характеристик українців, означення якостей, необхідних для перемоги, а також означення ворога.

Для окреслення цілей боротьби та існування були використані такі топоси:

- **Означення від протилежного:** «Наше національне завдання – щоб ця завіса проходила не по нашій українській території, а вдома у росіян», «Нікому не вдасться переконати чи змусити нас, українців, віддати свою свободу, свою незалежність, свій суверенітет», «Ми наголошуємо, що не Україна обрала шлях війни. Але Україна пропонує повернутися на шлях до миру» (промова від 24 лютого), «Знищити наш характер не вийде. Ракети «Калібр» беспорядні проти нашої свободи» (промова від 25 лютого), «Десятки жертв. Ось така ціна свободи» (промова від 1

березня), «Ми вже вибороли наше майбутнє. Але ще боремось за наше сьогодні. Це дуже важливо. Воюємо за те, де пройде кордон між життям і рабством» (промова від 6 березня), «Ми захищаємося від вторгнення вже 12-й день. Ми ніколи не хотіли цієї війни. Але її принесли до нас. Ми ніколи не мріяли вбивати. Але нам доводиться вбивати ворога. З нашої землі та з нашого життя. Нам доводиться терпіти те, чого жоден інший народ Європи не бачив 80 років. І саме на нашій землі вирішується, чи стане хтось інший у Європі жертвою такої ж агресії. Я говорю це лідерам світу і чую, що вони погоджуються. Майбутнє континенту вирішуємо ми. Своїм спротивом», «Відчуття – ніби це в іншій країні. Але це в нашій країні. Саме в нашій, не десь там. В нашій. Яка завжди хотіла миру понад усе», «Ми знаємо – ненависть, яку ворог приніс з обстрілами і бомбами у наші міста, не залишиться там. Не буде жодного сліду від неї. Ненависть – це не про нас. Тому від ворога не буде жодного сліду. Ми все відбудуємо. Ми зробимо наші міста, які окупант руйнував, кращими, ніж будь-яке місто в Росії» (промова від 7 березня), «Завершився 17-й день війни. Війни за право бути вільними. За право жити на своїй землі так, як цього хочемо ми, українці. А не так, як це придумали за нас і проти нас. Проти нашого єства. Проти нашого характеру» (промова від 13 березня), «До миру, який ніхто нам не подарує. Маємо усвідомлювати це дуже чітко з вами. Бо немає у світі таких суб'єктів, які здатні зупиняти війни й дарувати мир. Глобальна архітектура безпеки виявилась неспроможною. Мир для нас не буде і наслідком якихось рішень ворога десь у Москві. Не треба плекати порожніх надій, що вони просто підуть із нашої землі. Ми можемо тільки вибороти мир. Можемо здобути його в тяжких боях і паралельно – на перемовинах, і паралельно – у щоденній енергійній праці» (промова від 2 квітня), «Скільки б туди не зганяли російських військових, ми будемо боротися. Ми будемо захищатися. Ми будемо робити це

щоденно. Нічого українського не віддамо, а чужого нам не треба» (промова від 18 квітня) [14];

- **Ствердження:** «А наша мета – це наша територіальна цілісність. Нашу позицію ви побачили на сто відсотків. Це – безумовний захист національної державності» (промова від 27 лютого), «Успіх української армії. Воля українського народу. Принциповість міжнародних санкцій. Ось шлях до миру» (промова від 7 березня), «Це наша давня мрія. Це його мрія – очистити землю. І вона жива! І цілком реальна» (промова від 9 березня), «Бо ми поєднані однією мрією – жити вільно на своїй землі. І маємо право на те, що є у кожного у вільному світі, – на безпечне небо, так само як і на власну землю» (промова від 12 березня), «Але в нас є мета, чиста й справедлива – захистити наших людей, нашу державу», «Але все одно ми точно всіх переможемо. Тому що ми – вільний народ вільної країни!» (промова від 18 березня), «Україна завжди шукала мирне рішення. Тим більше ми зацікавлені в мирі зараз» (промова від 19 березня), «Наші пріоритети на переговорах відомі. Суверенітет і територіальна цілісність України не підлягають сумніву. Дієві гарантії безпеки для нашої держави – обов’язкові. Очевидна й наша мета – мир і якнайшвидше відновлення нормального життя в нашій рідній державі» (промова від 27 березня), «Велике свято сьогодні дає нам велику надію й непохитну віру в те, що світло переможе темряву, добро переможе зло, життя переможе смерть, а отже, неодмінно переможе Україна! І на Великдень ми просимо в Бога великої благодаті, щоб здійснилася наша велика мрія – це ще один Великий день, день, коли в Україні настане великий мир. А з ним – вічна злагода й процвітання» (промова від 24 квітня) [14];
- **Наслідок:** «Але наша мета – бути разом з усіма європейцями і, головне, – бути на рівних. Я впевнений, що це справедливо. Я впевнений, що ми на це заслуговуємо. Я впевнений, що все це можливо» (промова від 28

лютого), «Молимося за наших військових. Допомогаємо нашим цивільним. Працюємо заради миру.», «Ми всі разом витримали удар. Ми всі разом відбудуємо нашу державу» (промова від 5 березня), «Усі керівники центральної влади мають чітке завдання: розробити таку систему дій, щоб відновлення України було швидким. Та орієнтувалося тільки на людей. Перш за все – на людей. На те, щоб ми всі повернулися до миру, до звичайної роботи. Коли повернемо нашу землю, спокій на нашу землю» (промова від 7 березня) [14].

Для означення характеристик українців були використані такі топоси:

- **Ствердження:** «А ми не боїмося нічого. Не боїмося захищати нашу державу. Не боїмось Росії. Не боїмось говорити з Росією. Не боїмося говорити про все – про гарантії безпеки для нашої держави. Не боїмося говорити про нейтральний статус» (промова від 24 лютого), «Наші хлопці й дівчата – усі захисники України – не дали ворогу реалізувати оперативний замисел вторгнення у перший день. Українці демонструють справжній героїзм» (промова від 25 лютого), «Всім, хто захищає Україну сьогодні, – слава! Ви – герої!» (промова від 26 лютого), «Так, це справді робота. Жорстка, фундаментальна, а найголовніше – справедлива робота. Робота, яка заслуговує найвищої оцінки й найвищої вдячності. Ухвалено рішення про значне підвищення виплат нашим захисникам. Можу сказати відверто, що це буде дорого. Але немає нічого дорожчого, ніж життя і боротьба за свободу нас, наших наступних поколінь», «Українці! Ми чітко знаємо, що захищаємо. Ми точно переможемо», «Ми всі будемо боронити нашу державу й наші кордони» (промова від 27 лютого), «Бажаю здоров'я, українські герої!» (промова від 28 лютого), «Бажаю здоров'я, єдина країно!», «А зараз все однаково. Окрім перемоги. Окрім правди. Окрім миру. Окрім спокою, до якого ми хочемо прийти. Окрім життів наших людей, за яких ми

переживаємо. Окрім України.», «Сьогодні ви, українці, – символ незламності. Символ того, що люди в будь-якій країні будь-якої миті можуть стати найкращими людьми на землі.», «Бажаю здоров'я, рідні українці! Сильні й добрі! Але добрі не для ворога» (промова від 2 березня), «Незламний народі непереможної України!» (промова від 3 березня), «Великий народі великої країни!», «Країни сили. Країни свободи. Народу абсолютного морального лідерства» (промова від 4 березня), «Вільний народі вільної країни!», «Наш вільний народі! Ти зараз – на висоті свого духу», «Десятки й десятки інших професій. Мільйони людей, які стали одним цілим. Наддержавою духу», «Це не просто слова. Це не просто віра. Це – наша реальність. Безумовна реальність, яка підживлюється щодня енергією наших людей. Нашого спротиву. Нашого протесту» (промова від 5 березня), «Мирний народі воюючої країни!», «Український прапор – це земля. Мирна, родюча, золота й без танків. Це небо – мирне, чисте, блакитне й без ракет. Так було. І так буде» (промова від 7 березня), «Хоробрі українці нескореної країни» (промова від 9 березня), «Бо це наш дух, це наша доля» (промова від 10 березня), «Вільний народі вільної країни!», «Але українці – горді люди, які завжди захищають своє, свою землю й не віддадуть окупанту жодного клаптика цієї землі. Жодного відсотка своєї свободи», «Міцний народі сталеві країни!», «Але у нас тут – Україна. У нас тут – Європа. У нас тут – демократичний світ» (промова від 11 березня), «Мудрий народі сильної країни» (промова від 12 березня), «Міцний народі незламної країни» (промова від 13 березня), «Саме наша здатність миттєво об'єднуватись у час випробувань, знаходити спільну мову й боротися разом створює наш характер, український характер. Ми можемо не помічати одне одного у звичайному житті. Погодьтеся, таке з нами буває і бувало. Але коли бачимо загрозу нашому способу життя, нашому духу, коли бачимо

загрозу Україні, нашій державі, ми не вагаємося жодної хвилини. Якщо ми – українці. Ми об'єднуємося. Ми робимо все, щоб захистити своє. Українців не треба переконувати, щоб ставали добровольцями. Українців не треба стимулювати, щоб почали допомагати одне одному. Потужна підтримка Збройних Сил усім народом України, щирий волонтерський рух, масовий вступ до тероборони, солідарність усіх наших людей – це передумови перемоги. Передумови звільнення всієї нашої країни... Єдиної й найкращої» (промова від 14 березня), «Міцний народі нашої незламної країни», «Вільний народі вільної країни» (промова від 15 березня), «Зараз ми набагато міцніші, ми об'єднані. Зараз ми – великий народ, нація. Нам, українцям, до снаги перемогти. І повернутися до миру. До миру, якого ми всі так прагнемо», «Мудрий народі сильної країни» (промова від 16 березня), «Великий народі великої країни!», «Ви будете вільні. Точно. Я знаю. Як усі ми на нашій землі» (промова від 17 березня), «Сильний народі незламної країни» (промова від 18 березня), «Наш сильний народі нашої незламної країни» (промова від 19 березня), «Вільний народі вільної країни», «І з нашою, українською хоробрістю. Без зброї проти окупантів. Проти пострілів і військових машин. Це подвиг, який надихає всіх нас. Це Україна, якою ми пишаємося. Це українці, яким я безмірно вдячний. Як і увесь наш народ», «А Україна – живе» (промова від 20 березня), «Великий народі великої України», «Вільний народі вільної країни» (промова від 21, 22 та 23 березня), «Вільний народі нашої вільної країни» (промова від 24 березня), «Сильний народі найкращої у світі країни» (промова від 25 березня), «Вільний народі вільної країни» (промова від 26 березня), «Сильний народі нашої сильної країни» (промова від 27 березня), «Мудрий народі міцної країни» (промова від 28 березня), «Мудрий народі міцної країни» (промова від 29 березня), «Ми нічого не віддамо. І будемо боротися за кожен метр нашої землі, за

кожну нашу людину» (промова від 30 березня), «Сильний народ незламної країни» (промова від 2 квітня), «Ми ж завжди були такими... Ми завжди були сміливими. Найсміливішими у світі», «Насправді ось це – наш бренд. Ось це – бути нами. Бути українцями. Бути сміливими» (промова від 7 квітня), «Вільний народ сміливої країни» (промова від 9 квітня), «Найсміливіший народ найкращої у світі країни» (промова від 10 квітня), «Незламний народ найсміливішої країни» (промова від 12, 13 та 14 квітня), «Вільний народ найпрекраснішої країни» (промова від 16 квітня), «Ситуація цілком зрозуміла – українці в усіх регіонах нашої держави підтримують українську національну єдність. Підтримують нашу національну державність» (промова від 19 квітня), «Вільний народ найсміливішої країни» (промова від 20 квітня), «Великий народ великої України» (промова від 24 квітня) [14];

- **Спільність:** «Ми – українці. Ми перебуваємо на своїй землі», «Харківський напрямок – дуже складний, сили для захисту міста працюють, вони надійні, вони – наші хлопці», «Хлопці й дівчата, наші захисники!», «І сьогодні наші захисники зробили дуже багато» (промова від 24 лютого), «Ми на своїй землі, за нами – правда», «бо йдеться про загрозу нам, усім нам, усій Європі», «Коли ракети вбивають наших людей, це загибель всіх європейців» (промова від 25 лютого), «Нам вистачає мужності боронити свою Батьківщину, боронити Європу» (промова від 26 лютого), «А зараз так сталося, що кожен із нас – воїн. Воїн на своєму місці. І я впевнений, що кожен із нас переможе» (промова від 28 лютого), «За цей час у нас єдності більше, ніж за тридцять років. Спочатку нам було однаково страшно, потім – однаково боляче», «За цей час ми по-справжньому стали єдиним цілим. Ми багато пробачили одне одному. Ми полюбили одне одного. Ми допомагаємо одне одному. Ми боїмося одне за одного. Вчора зранку на площі Свободи ми всі були харків'янами. Потім ворог зніс нас усіх ударами по

житлових будинках у Бородянці. Вчора ввечері нас усіх бомбили в Києві. І ми всі знову загинули в Бабиному Яру – від ракетного удару», «Ми народ, який за тиждень зламав плани ворога» (промова від 2 березня), «Перші години та дні повномасштабної війни були дійсно надскладними. Але ми були єдиними, а отже – сильними, а отже – вистояли. І так буде й далі. І далі стоїмо», «Укриття для всіх людей: і віруючих, і невіруючих. Для всіх, бо всі є рівні.», «Ми – разом з Богом» (промова від 3 березня), «Тому що ми – у себе вдома. Ми на своїй землі», «Нікого не слухайте – слухайте своїх дітей, слухайте своє серце. Ви – українці», «Ви – українці. Я закликаю херсонців позбутися будь-якого відчаю. Україна свого не віддасть», «Ми відповіли на вторгнення як уміємо в моменти найвищої небезпеки. Відповіли героїзмом, солідарністю, взаємодопомогою. Ми відповіли по-своєму, по-українськи» (промова від 4 березня), «Нас мільйони. А це мільйони способів боротися за своє майбутнє. За нашу державу. За нашу свободу. За наш національний прапор. Жовто-блакитний», «Усі ми робимо внесок у нашу перемогу. Яка обов'язково буде. Силою зброї та нашої армії. Силою слова і нашої дипломатії. І силою духу – яку мають і перша, і друга, і кожен з нас», «Але це наші люди, і тому зброя в них є. У них є хоробрість. Гідність. А отже, і здатність вийти і сказати: я тут, це моє, і я не віддам це. Своє місто. Свою громаду. Свою Україну. Кожен українець і кожна українка, які вчора, сьогодні і завтра протестуватимуть проти окупантів, – герої» (промова від 7 березня), «Ми вистояли й надихнули весь світ нашою рішучістю. Немає такого куточка на землі, де б не знали, з яким героїзмом український народ захищає нашу прекрасну землю» (промова від 9 березня), «Переможемо завдяки тому, як тільки ми, українці, вміємо гуртуватися. Уміємо завжди пам'ятати про своїх. Своїх – по духу, по серцю, по щирості», «Ми проходимо найстрашніше випробування у нашій історії, у нашому

житті. Ми захищаємо найдорожче, що в нас є. Ми повинні триматися. Ми повинні боротися. І ми переможемо. Я знаю це. Я в це вірю» (промова від 13 березня), «Ми всі разом – кожен українець, кожна українка, які 24 лютого й назавжди обрали сміливість. Обрали Україну. Обрали свободу та майбутнє» (промова від 9 квітня) [14];

- **Порівняння:** «Тепер щодо нашої мотивації. Очевидно, що наші військові воюють не за гроші, а за сьогодні, за завтра. І дуже жорстко відповідають за те, що було вчора» (промова від 27 лютого), «Стоїмо міцно. Ми пережили за цей час стільки, скільки іншим народам може не випасти й за десятки років. Нам довго говорили, що українці в чомусь не такі. В чомусь неправильні. Що мають десятиліттями виконувати так звані домашні завдання. Через це ми часто не помічали, на що ми з вами реально здатні. А от зараз проявили себе на повну. І це надихає. Кожного. Кожну. У кожній розмові з нашими партнерами я чую щирю повагу. Українці показали світу, хто ми є» (промова від 28 лютого), «І дякую простому народу України, який зупиняє голірuch танки, силою духу виганяє окупантів з адміністративних будівель, робить їх перебування в Україні ганебним. Щоб довести, що вони всі тут чужі. Це і є народна війна. Це і є народ України» (промова від 1 березня), «Святе місце. Тепер – побите війною. Вони не бояться навіть цього! Користуються тим, що Бог не дає моментальної відсічі. Але він бачить. І відповідає. Відповідає так, що вам не сховатися. Немає такого бункера, щоб пережити відповідь від Бога. А собор ми точно відновимо – щоб жодного сліду війни там не залишилося. І навіть якщо ви зруйнуєте всі наші українські собори та церкви – ви не зруйнуєте нашої щирої віри в Україну і в Бога. Віри в людей», «У нас немає величезної території – від океану до океану, немає ядерної зброї, ми не заповнюємо світовий ринок нафтою та газом. Але в нас є наші люди й наша земля. І для нас – це золото. Саме за це ми боремось. Нам немає що втрачати, крім власної

свободи та власної гідності. Для нас це є найбільший скарб. Нас стільки разів хотіли знищити. Але не змогли. Хотіли стерти з лиця землі. Але не вдалося. Били в спину. А ми стоїмо на ногах. Хотіли, щоб ми мовчали. Але нас почув увесь світ. Ми пройшли стільки всього! І якщо хтось думає, що, подолавши все це, українці – всі ми – злякаємося, зламаємося або здамося, він просто не знає нічого про нас, про Україну. І йому нічого робити тут, серед нас. Він чужий» (промова від 3 березня), «Ми боремося проти потужного ворога, який переважає нас чисельністю. Який переважає нас кількістю техніки. Але який на тисячі світлових років далекий від нас, від нормальних людей, які мають гідність. Покажіть це. Наш національний прапор. Покажіть наш національний гімн. Наш національний дух», «Українці показали себе. Не дали себе розіграти у дешевій цинічній виставі. З подачкою замість допомоги. З пропагандою замість щирості. Російські пропагандисти думали про наших людей, як про себе. А побачили, що херсонці – горді. І поважають себе. Поважають Україну» (промова від 4 березня), «Не триколон. Ми захищаємо наш прапор, бо це – наш світогляд», «Чого ми ніколи не робили під цим прапором – не нападали на інші країни, не захоплювали чужі землі, не вбивали людей, мирних людей інших народів», «Ми й терор – це різні всесвіти», «На півдні нашої країни розгорнувся такий національний рух, такий потужний прояв українськості, який там на вулицях і площах ми ніколи ще не бачили. І який для Росії – як страшний сон. Вони забули, що ми не боїмося автозаків і кийків. Не боїмося танків, кулеметів. Коли на нашому боці головне – правда. Як зараз» (промова від 7 березня), «Може розбити українські підприємства. Але ніколи не добереться до нашої душі, до нашого серця, до нашого вміння жити вільно. І боротися сміливо» (промова від 9 березня), «Завдяки нашим військовим, нацгвардійцям, прикордонникам, поліцейським, тероборонівцям та усім, хто долучився

до захисту держави, ми не стали рабами, і ніколи не станемо!» (промова від 10 березня), «Саме завдяки таким людям ми переживемо будь-які чорні дні. Бо ми – разом. І ми завжди захищаємо своїх. І своє. Не за гроші. Без примусу. Не як ті, хто прийшов до нас. А тому що ми – українці» (промова від 13 березня), «Бо це ми рахуємо кожного вбитого. Бо це для нас має значення кожна зруйнована родина, кожен зруйнований будинок. Бо ми – українці, і для нас людина – безцінна» (промова від 19 березня), «Україна єдина у прагненні жити вільно, жити незалежно й заради власних мрій, а не чужих хворих фантазій. Кожен день нашої боротьби за Україну, кожен прояв нашого спротиву в усіх районах, куди окупанти поки що зайшли, доводять, що Україна – це сповнена життя держава, яка має історичне коріння та моральну основу на всій своїй території» (промова від 26 березня), «Сьогодні той день, коли знову і знову переконаємося, наскільки далеко ми від Російської Федерації» (промова від 27 березня), «Можливо, десь у Росії за жорстокість і поважають. Але в Україні за жорстокість зневажають. І карають. І це обов'язково» (промова від 15 квітня), «Ми долаємо темні часи. І в цей світлий день я й більшість із нас – не у світлому одязі. Але ми боремося за світлу ідею. На світлій стороні. І на нашому боці – правда, люди, Господь і вище небесне сяйво» (промова від 24 квітня) [14];

- **Загроза:** «ми залишаємось наодинці у захисті нашої держави», «Цього ранку ми захищаємо нашу державу наодинці – як і вчора», «Сьогодні був тяжкий, але сміливий день» (промова від 25 лютого), «І цих злочинів було б набагато більше, якби не наші мужні захисники. Українські сили – усі молодці. Відбивають атаки, ламаючи плани ворога. Блискуче виконують свою роботу» (промова від 27 лютого), «Ніхто не пробачить. Ніхто не забуде», «Терор спрямований на те, щоб зламати нас. Щоб зламати наш спротив» (промова від 1 березня), «Як

наші люди залишаються українцями. Як наші люди залишаються з нашою державою, навіть тимчасово опинившись у темряві. Якщо в російських політиків іще залишилися очі, вони зможуть побачити, що таке Україна. Що таке наша свобода.», «Але навіть якщо ви позбавите нас кисню, ми вдихнемо на повні груди, щоб сказати: геть з нашої землі! Навіть у повній темряві ми бачимо правду. І будемо битися, поки не потемніє в наших очах. Бо ми – воїни світла. І сьогодні ніхто на Землі не зможе сказати, що ця репліка – пафос.», «І тому ми не відчуваємо себе наодинці. Ми продовжуємо боротися. Ми захистимо нашу державу. Ми звільнимо нашу землю. Завдяки нашим героям» (промова від 4 березня), «Я захоплююся кожним українцем, кожною українкою, які протестують. Які беруть національний прапор і показують російським військовим, що вони програють. Програють обов'язково. Бо неможливо виграти в людей, які без зброї в руках зупиняють військову техніку. Які відмовляються брати що завгодно із рук окупантів. Яким складно. Яким небезпечно. Але вони не втрачають гідність. І ніколи не втратять» (промова від 5 березня), «Ми не пробачимо розстріляних житлових будинків. Не пробачимо ракету, яку наша протиповітряна оборона збила сьогодні над «Охматдитом». І ще понад п'ятсот інших таких ракет, які вдарили по нашій землі. По Україні. По наших людях. Дітях. Ми не пробачимо розстріли беззбройних людей. Руйнацію нашої інфраструктури. Ми. Не. Пробачимо. Сотні й сотні жертв. Тисячі й тисячі страждань. І Бог не пробачить. Ні сьогодні. Ні завтра. Ніколи. І замість Прощеного буде Судний день», «І не пробачимо нічого. На вас чекає трибунал. І суд Божий, якщо спробуєте сховатися», «І наших героїв, наші міста-герої, я вирішив відзначити спеціальним званням. Як це вже було. Коли перемогли іншу навалу. Але схожу навалу. Інше вторгнення. Але не менш жорстоке вторгнення» (промова від 6 березня), «Ворог втомлений. Деморалізований. Вони прийшли на нашу

землю шукати те, чого тут ніколи не було: боягузтво, згоду на рабство» (промова від 7 березня), «Вони думали, що українці злякаються. Вони думали, що ми, українці, не будемо боротися. Вони помилилися. Вони нічого не знають про нас, про українців. Нічого не знають взагалі про свободу. Про те, яка вона цінна. Вони не знають, як свобода збагачує життя. Дає життю сенс» (промова від 23 березня), «Але в Україні додається ще одна чеснота – вірність товаришам і своєму народу в боях. У боях за свободу України. У нашій війні за незалежність. У якій ми обов'язково переможемо. Обов'язково доб'ємося миру. Для всієї нашої землі» (промова від 1 квітня), «Наші серця сповнені лютим гнівом. Наші душі сповнені лютою ненавистю до загарбників і всього, що вони накоїли. Не дай люті зруйнувати нас зсередини. Перетвори її на наші звершення ззовні. Перетвори її на добру силу, щоб перемогти сили зла. Вбережи нас від розбрату й розколів. Не дай нам втратити єдність. Зміцни нашу волю й наш дух. Не дай нам втратити себе. Не дай нам втратити жагу до свободи. А отже, не дай нам втратити запал до праведної боротьби. Не дай нам втратити надію на перемогу й почуття власної гідності, а отже – не втратити власну свободу» (промова від 24 квітня) [14].

Для означення якостей, необхідних для перемоги були використані такі топоси:

- **Умови, що змінилися:** «Тільки солідарність і рішучість українців здатна зберегти нашу свободу й захистити державу», «Дуже важливо, щоб сьогодні наші громадяни продемонстрували також максимальну витримку і взаємопідтримку», «Доля України залежить тільки від українців. Ніхто інший, окрім нас самих, не буде керувати нашим життям» (промова від 25 лютого), «А зараз – ще потрібні сили. Потрібна мудрість. Потрібна воля. Потрібна перемога. Потрібен мир! Мир, щоб

зберегти Україну» (промова від 6 березня), «Бо це – про життя. Життя важливіше. Про наше життя. Про наші мрії. Про наше майбутнє. А отже, і про нашу перемогу. Я повторюю ще раз і ще раз: коли захищаємо свободу, маємо бути кожен – як повноцінна армія» (промова від 11 березня), «Зараз час, який вимагає від усіх нас бути ефективними і в рутинних справах. Виконувати свою роботу на сто відсотків, допомагати колегам, дбати про своїх близьких. І при цьому віддавати все, що необхідно для нашої оборони, для нашої армії, для наших захисників і захисниць. Це вітчизняна війна. Це народна війна. Це наша війна. Це війна за нашу незалежність. Не просто держави. А всього українського, що було, є й буде на світі» (промова від 12 березня), «Але зараз, коли окупанти ще на нашій землі, ми маємо бити їх так, як тільки можемо. Гнати їх так, як тільки вміємо. Захищати міста. Захищати села. Захищати кожен метр нашої землі й кожную частинку нашого серця. Українського серця. Української душі. Допомагайте одне одному! Підтримуйте одне одного! Підтримуйте оборону! Захищайте державу! Разом – точно переможемо» (промова від 14 березня) [14];

- **Кращі часи:** «Всі, хто може повернутися в Україну, – повертайтеся, щоб захистити Україну. А потім у нас буде з вами дуже багато роботи, щоб її відбудувати! Всі, хто може захищати Україну за кордоном, робіть це цілеспрямовано, згуртовано, безперервно» (промова від 26 лютого), «Рідні мої, настане час, коли ми зможемо виспатися. Але це буде після війни. Після перемоги. У мирі, який нам потрібен. Який ми завжди цінували. І який ми ніколи не руйнували. Я прошу всіх вас берегти своїх близьких. Берегти своїх побратимів» (промова від 2 березня), «Бо всі побачили: для народу, який так героїчно захищається, обов'язково настане оце «після війни», «І тільки час відділяє вас від свободи. Недовгий час. Вірте в це. Я вірю. І дуже цього хочу» (промова від 8 березня), «Усі наші люди будуть жити у вільній Україні. Після нашої

перемоги. Яка настане тим швидше, чим більше ми будемо всі у єдності. Ми всі – українці. Ми всі – європейці. Ми всі – вільні люди вільного світу. У єдності! На полі бою й на політичних посадах, на мітингах і на самітах, у роботі й у спілкуванні з людьми. Усіма своїми діями ми повинні спонукати Росію шукати мир. Усіма своїми діями ми повинні наближати перемогу свободи» (промова від 23 березня), «Країни, у якої є майбутнє. Це точно. Це те, що мотивує нас боротися зараз. На полі бою й цілодобово на дипломатичному, інформаційному та економічному фронтах. Це те, що дає нам змогу планувати життя після війни. Наше українське вільне, суверенне й демократичне майбутнє. Обов'язково – мирне. Обов'язково – з розвитком» (промова від 16 квітня) [14];

- **Наслідок:** «Ми з вами маємо діяти прагматично, щоб досягти нашої мети» (промова від 27 лютого), «Кожен метр нашої української землі, відвойований протестом і приниженням окупантів, це крок вперед – до перемоги для всієї нашої держави. Це шанс на життя» (промова від 5 березня), «І відчують, чого ми ще досягнемо, якщо збережемо країну. Якщо збережемо єдність. Національну силу. Якщо будемо й надалі відповідати мудро та сміливо на активність ворога» (промова від 9 березня), «Ще потрібен час. Ще потрібне терпіння. Наша мудрість, енергія. Уміння робити свою роботу по максимуму, щоб ми разом дійшли до перемоги. Неможливо сказати, скільки днів нам ще звільнити нашу українську землю. Але можливо сказати – ми це зробимо! Бо ми цього прагнули. Бо стратегічного перелому ми вже досягли. Ми вже йдемо до нашої мети, до нашої перемоги», «Робити на своєму місці усе, що можеш, щоб отримати результат, на який ми всі заслуговуємо. Це чесно. Щоб здобути перемогу. Обов'язково. Обов'язково триматися. Обов'язково боротися. Обов'язково віддавати всі сили. З таким сусідом – легко не буде. Але з нами – також. Як уже з'ясувалося.» (промова від

11 березня), «Але, щоб у них не вийшло, ще треба боротися. Ще треба бути зосередженими. Ще треба усім нам, усім українцям, і надалі зосереджено працювати на оборону нашої держави. Працювати разом. Без внутрішніх розколів. Підтримуючи одне одного» (промова від 12 березня), «Ваш опір, ваша стійкість, ваша хоробрість дають змогу Україні вижити. І зберегти наш народ і нашу землю» (промова від 15 березня), «Звертаюся до всіх українців. Всюди, де ми є. Робіть усе для захисту нашої держави. Для порятунку нашого народу. Боріться. Воюйте й допомагайте. Гоніть цих рабів! Гоніть окупантів! Щоб Україна жила. І ми всі – разом з нею. Вільна і мирна. Яку ми так любимо» (промова від 21 березня), «Тому ситуацію зараз треба сприймати врівноважено, мудро. Наскільки це можливо. Без надмірної ейфорії від успіхів. Але й без самонакручування. Нам ще потрібен час. Нам ще потрібна зброя. Ми ще повинні боротися, повинні терпіти. Нам не можна випалювати емоції зараз. Не можна завищувати очікування. Просто щоб не перегоріти» (промова від 28 березня) [14];

- **Порівняння:** «Треба виходити і гнати це зло з наших міст. З нашої землі. Щоб не зробили нові «ДНР» і «ЛНР», у яких нормальне життя просто неможливе. Тільки рабство. Тільки на колінах» (промова від 5 березня) [14].

Для означення ворога були використані такі топоси:

- **Дегуманізація:** «Цієї ночі ворог застосує всі наявні в нього сили, щоб зламати наш опір. Підло, жорстко й не по-людськи» (промова від 25 лютого), «У них дуже підла тактика» (промова від 26 лютого), «Рівно тиждень тому Україну атакував інший вірус. Інша хвороба. І ті, хто страждає на тяжку анексію та окупацію чужих земель. Тиждень тому о 4-й ранку Росія вторглася в нашу незалежну Україну, на нашу землю. Гострий випадок агресії, манія величі, манія переслідування. Важкі психологічні комплекси і як наслідок –

ракетні комплекси. Реактивна артилерія. Танки та інша бронетехніка – просто як сарана», «Вони хочуть зруйнувати ще Одесу. Але побачать лише дно Чорного моря. Бо вони – дно», «Запам'ятайте, безбожники: коли мільйони людей проклинають, вам нічим рятуватися» (промова від 3 березня), «Тому Маріуполь. І багато-багато інших українських міст-героїв побачили чисте зло. Звірство. Так було заплановано» (промова від 6 березня), «Це вже за межею звірства. Усе, що окупанти роблять із Маріуполем, – це вже за межею звірства» (промова від 9 березня), «У них стільки зла, стільки жаги до руйнування, що це нагадує не людей, а щось потойбічне. Якихось потвор, які спалюють і грабують, нападають і намагаються вбити. Якихось пекельних химер», «Щоб жодної потвори на нашій землі не залишилося. Щоб якщо химери (вказує на Будинок з химерами. – Ред.) – то рідні й добрі. Які нас захищають» (промова від 30 березня), «Повсюдні наслідки мародерства. На нашій землі побувало концентроване зло. Вбивці. Кати. Гвалтівники. Мародери. Які називають себе армією. І які заслуговують тільки на смерть після того, що вони зробили», «Бо така природа російських військових, які прийшли на нашу землю. Це виродки, які не вміють інакше. І такі в них були накази. І є стандарти українських людей. І є стандарти російських окупантів. Це добро і зло. Це Європа й чорна діра, яка хоче все це розірвати й поглинути» (промова від 3 квітня), «Російська армія в цій війні назавжди впише себе у світову історію як чи не найбільш варварську та нелюдську армію світу. Цілеспрямовано вбивати мирних людей, руйнувати житлові квартали, цивільну інфраструктуру, застосовувати для цього всі види озброєння, зокрема й заборонені міжнародними конвенціями, – це вже фірмовий почерк російської армії. І це така підлість, яка на покоління

позначить російську державу як джерело абсолютного зла» (промова від 19 квітня) [14];

- **Жахливе місце:** «Російська армія не вийшла на заплановані рубежі. Але вийшла майже на 10 тисяч убитих російських військових. 10 тисяч! Це страшно! Хлопці по 18, по 20 років. Зовсім молоді, майже діти. Солдати, яким навіть не змогли пояснити, за що вони йдуть воювати? За що і чому вони на чужій землі?» (промова від 5 березня), «Вони тримаються тільки на насильстві. Тільки на терорі. Тільки на зброї, якої в них багато. Але в окупантів немає жодної природної основи для нормального життя. Для того, щоб люди могли відчувати щастя. І мріяти. Вони органічно не здатні робити життя нормальним! Всюди, куди прийшла Росія на чужу землю, мрії неможливі. Тільки дуже тяжка боротьба за виживання» (промова від 12 березня) [14];
- **Зовнішня сила:** «Вони збираються ще більше бомбити наші українські міста. Вони збираються ще підступніше вбивати наших дітей» (промова від 27 лютого), «Вони хочуть зламати нашу національну державність» (промова від 28 лютого), «Але у них є наказ – стерти нашу історію. Стерти нашу країну. Стерти нас усіх» (промова від 2 березня), «Русь не руйнувала б себе саму. З нею це робили чужинці. Ординці та інші загарбники. Ось хто прийшов сьогодні на нашу землю. І воюють вони так само – заради грабунку та заради знущань» (промова від 14 квітня) [14];
- **Ворог як лихо:** «Втрати ворога дуже-дуже серйозні. Це сотні, сотні вбитих солдатів, які перейшли наш кордон, які прийшли на нашу землю» (промова від 25 лютого), «щоб разом з нами зупинити окупаційне нашестя» (промова від 26 лютого), «Це зло, яке прийшло на нашу землю і яке треба знищити» (промова від 27 лютого), «Плани, які будувалися роками. Підло. Прораховано. З ненавистю до нашої країни, до наших людей – до будь-яких людей, які мають дві речі - свободу й серце. Але ми їх зупинили. Ми їх б'ємо» (промова від 2 березня), «Заговорили російські військові, яких

взяли в полон наші захисники. Сотні, сотні полонених. Серед них – і пілоти літаків, які бомбили наші міста. Наших мирних людей. Ми почули їхні свідчення. Ми побачили документи. Мапи. Плани. Не вчорашнього дня. Це НЕ імпровізація. Це війна. Вони готували це вторгнення саме так – жорстоко, цинічно. Завідомо з порушенням правил війни» (промова від 6 березня) [14];

- **Порівняння:** «Що вони роблять? Це помста. Народ піднявся на захист своєї держави, і вони відкрили справжнє обличчя. Це терор» (промова від 27 лютого), «І Росія показала, якою вона стала. Просто вдумайтесь: за час російського вторгнення – всього лише за чотири доби – унаслідок російських обстрілів загинули шістнадцять українських дітей., «Тут Україна. Тут Європа. Тут 2022 рік. Зло, озброєне ракетами, бомбами й артилерією, треба зупинити негайно. Знищити економічно. Показати, що людяність уміє себе захищати» (промова від 28 лютого), «Що б вони там не мріяли – чорт з ними! Бо з нами – Бог!», «Це неможливо. Це не змінити ракетами. Бомбами. Танками. Будь-якими ударами. Ми – на своїй рідній землі.», «Кожен окупант повинен знати: вони тут нічого не отримають. Нікого не підкорять. Навіть якщо вони можуть нагнати більше техніки й більше людей, це нічого для них не змінює. Куди б вони не зайшли - всюди знищать. У них не буде тут спокою. У них не буде тут їжі. У них не буде тут жодної тихої хвилини. Окупанти отримають від українців тільки одне - відсіч. Люту відсіч! Таку відсіч, що вони назавжди запам'ятають, що ми свого не віддаємо. Що вони запам'ятають, що таке вітчизняна війна. Так, для нас, українців, це вітчизняна війна. Ми пам'ятаємо, як починаються вітчизняні війни. І знаємо, чим вони закінчуються. Для загарбників», «Нам протистоїть терор. Але терор, я впевнений, програє завдяки нашим героям» (промова від 2 березня), «Російські окупанти не можуть нас підкорити. У них немає такої сили. Немає такого духу» (промова від 12 березня) [14].

Серед описаних дискурсивних практик та топосів можна виділити 3 типи дискурсивних стратегій, які були використані у зверненнях Президента України до нації з 24 лютого по 24 квітня 2022 року: трансформаційні, конструктивні та деструктивні.

Перш за все, у зверненнях чітко проглядається мета сконструювати декілька характеристик національної ідентичності, зокрема миролюбність, міцність духу та незламність. Прагнення до миру активно просувалися в інституційний дискурс на фоні значної емоційної нестабільності громадян, що, імовірно, мало на меті, з одного боку, заспокоїти надто радикальні настрої, а з іншого, стримати розповсюдження неспрямованих на перемогу думок. Зважаючи на високу повторюваність дискурсивних практик на тему «миру» в межах порядку дискурсу «війна» та дискурсів «переговорів», «тривалість війни», «позиції України» тощо, можна з певністю стверджувати, що наведені вище характеристики національної ідентичності були системно конструйовані з боку інституційного дискурсу. На користь цієї тези також свідчить сталість цих дискурсивних патернів, незалежно від зміни контексту, у який спрямовувалися промови.

Окрім означення характеристик спільноти, дуже важливим елементом конструювання ідентичності у часи суспільних потрясінь є означення мети боротьби та існування загалом. Серед спрямованих дій владних інститутів можна виділити прогрес у переході від дискурсивних практик «ми прагнемо миру» до практик «ми прагнемо перемоги, що принесе нам мир». Проте все ж системних дій у цьому напрямку не спостерігаємо, адже топос ствердження мети існування і боротьби востаннє перед Великоднім зверненням був використаний 27 березня, а окрім цього єдиним поширеним топосом було означення від протилежного, що частково повторює дискурс попередніх десятиліть «Україна – не Росія».

Заклики до консолідації та мобілізації були реалізовані у інституційному дискурсі, зокрема у зверненнях Президента, через означення якостей, необхідних для перемоги. В основному Президент апелював до раціонального пояснення

заклику та причинно-наслідкових зв'язків: «Ми з вами маємо діяти прагматично, щоб досягти нашої мети» (промова від 27 лютого). Також інколи такі заклики апелювали до топосу «кращого життя», тобто майбутнього після війни. Варто зазначити, що у зверненнях Президента інколи з'являлися новини про роботу Уряду над відбудовою України паралельно з ідейними твердженнями про те, що Україна – це вільна країна, де живуть вільні люди. Проте у промовах не прослідковується зв'язок між тим, якими є українці зараз і якими буде їхнє майбутнє.

Іншою важливою складовою конструювання національної ідентичності є образ ворога. У промовах Президента видно прогрес у веденні інституційного дискурсу в контексті формуванні образу ворога. Адже спочатку йшлося про «дітей 18-20 років», а вже потім «концентроване зло», «сволота», покидьки» тощо.

Підсумовуючи, можна стверджувати, що системного конструювання української національної ідентичності у зверненнях Президента України до нації від 24 лютого до 24 квітня 2022 року не відбувалося. Усі наведені цитати є різноспрямованими дискурсивними патернами, які інколи ставали дискурсивними практиками у рамках певної стратегії. До 14 березня у промовах прослідковується бажання окреслити ключові характеристики українців, інколи цілими пасажами, інколи повторювано у 2-3 промовах. Після 14 березня з тексту зникли майже усі дискурсивні практики конструювання ідентичності, залишилися в основному означення народу у привітанні. Водночас близько десятка промов містить приклади цілісного та спрямованого впливу на дискурс заради створення конкретних когнітивних моделей самоідентифікації цілої нації. Проте системного спрямованого структурування семантичних відмінностей між українцями та ворогом не відбулося.

3.2. Модель дискурсивного конструювання української національної ідентичності

Враховуючи усі наведені вище теоретичні розробки та практичний аналіз, окреслимо модель дискурсивного конструювання української національної ідентичності, запропонувавши конструйований зміст та механізми використання дискурсивних стратегій його конструювання, та навівши приклади практик, які зумовлять успіх конструювання.

Зазначимо, що, описуючи пропонований нами для конструювання зміст, ми зосередимо увагу на трьох вимірах ідентичності (культурному, історичному та політичному) та наведемо загальний контекст концепту, у межах якого вони створені. Повноцінне окреслення концепту ідентичності та опис його через усі виміри не є предметом цього дослідження.

Коротко концепт ідентичності українців можна окреслити так: модерні європейці з православними уявленнями про світ. Тобто українець – слов'янин і православний європеєць. Система ідей і цінностей, навколо якої вибудовуватимуться усі виміри полягає у православній культурі та тенденціях Європи. До запозичених у концепт православних цінностей належать «Віра», «Надія», «Любов» і «Софія», європейських – ліберальність, демократія, право. Тож українець постає людиною, що має ліберальні погляди, підтримує лише демократичний режим, визнає та легітимізує верховенство права, водночас у життєдіяльності керується цінностями віри, надії і любові до себе, інших, світу та Бога. Софійність у світогляді українця постає у трактуванні С. Кримського, а саме: єдність творця, творіння та процесу творіння [20].

У культурному вимірі українська ідентичність може бути відображена так:

- Естетика – плюралізм смаків, якісна музика, любов до газдування (створення власного порядку);
- Етика – скритність, закритість через самодостатність, відсутність необхідності хвалитися, «small talk»;

- Манери – відкритість до взаємодії за умов дотримання особистого простору;
- Культура побуту – дім як продовження тебе, догляд за будинком = догляд за собою, «святі місця»;
- Культура минулого – масовість у творінні, історія – святе місце, питання життя і смерті (як сьогодні мова); пізнання, написання і творення історії потребує збереження;
- Культура мислення – існування сакральних речей, які не можна ображати (батьки);
- Культура співіснування – самоорганізація у випадку загрози;

У історичному вимірі ми зосередимось на аспектах, які стосуються політики пам'яті: логіка минулого, причинно-наслідкові зв'язки, явища, які стали передумовою сучасності, закономірності. Тож у цьому вимірі українська ідентичність відображена так:

- Логіка минулого: творення, збереження та удосконалення внутрішньої єдності;
- Причинно-наслідкові зв'язки: європейський слід (грецькі колонії – Рим – Візантія – Литва, Угорщина, Польща – Річ Посполита – Швеція, Франція, Італія – Австро-Угорщина – модерна Європа), православність (Візантія – Київська Русь – Литва – Запорізька Січ – держава Богдана Хмельницького – Українська Держава);
- Що зумовило сучасність: відхід від колективного «Я» (православного і європейського) приносить нещастя, водночас ствердження колективного «Я» спричиняє розвиток і так само зумовлює сучасність;
- Закономірності: ствердження власного колективного «Я / МИ» приводить до успіху.

Політичний вимір ідентичності постає результиуючим усіх вимірів, у яких вона відображена. Адже система ідей, цінностей та інтересів, яка є основою ідентичності реалізується громадянами у політичному просторі, у результаті чого виформовується її політичний вимір. У контексті української ідентичності пропонуємо закладати у зміст ідентичності образ української держави як дому для українців, як певного простору, у якому знаходиться усе, що є цінним для людини. З цієї ж позиції пояснюємо і необхідність її існування: держава зберігає те, що є цінним для людини, і водночас те, за що людина не може боротися наодинці. Також державу необхідно розуміти як сутність, що дозволяє українцям реалізовувати свій власний унікальний погляд на світ.

Нагадаємо, що існують конструктивні, виправдальні (увічнювальні), трансформаційні та деструктивні дискурсивні стратегії. Окреслимо, як вони можуть бути застосовані до наведеного змісту. Очевидно, що в українському контексті використання конкретної стратегії виправдане наявним станом соціальної репрезентації явища чи об'єкта. Наприклад, якщо чітка репрезентація об'єкта відсутня, то необхідно застосувати конструктивну дискурсивну стратегію, якщо репрезентація присутня і є нейтральною – трансформаційну, якщо присутня і є негативною, проте образи цієї репрезентації можуть бути використані для конструкції нової репрезентації – виправдальну, якщо присутня і є абсолютно негативною без потенціалу використання – деструктивну, після чого необхідно сконструювати репрезентацію, що має замінити зниклу.

Так, у культурному вимірі для елементів ідентичності «естетика» та «культура мислення» варто використати конструктивну дискурсивну стратегію, адже в українському дискурсивному просторі відсутній уніфікований образ українця у розрізі його естетичних вподобань чи культури мислення. Стосовно етики та манер логічно застосувати деструктивну стратегію, щоб елімінувати з дискурсивного простору розуміння українця як тупого, недалекого і веселого селянина, який не має нічого спільного з «вищим суспільством». Культура побуту наразі в Україні є присутньою, проте не є актуалізованою як елемент

національної ідентичності, тому до неї варто застосувати трансформаційну дискурсивну стратегію. Виправдальну дискурсивну стратегію варто застосувати до культури співіснування. У ній можна використати негативний аспект сварливості, реконтекстуалізувавши його у необхідність створення власного порядку, який може бути колективний за наявності спільної мети.

У історичному вимірі доцільно використати деструктивні дискурсивні стратегії для усіх наведених елементів. Логіку минулого, наявну у дискурсі сьогодні – розділеність та вічна боротьба за життя, – можна видозмінити на творення, збереження та удосконалення єдності, лише знищивши попередню. Таку ж ситуацію констатуємо і з причинно-наслідковими зв'язками (Росія – постійний супутник, брат і партнер) і з фактами та явищами, що зумовили сучасність (криза та економічний спад через призупинення відносин з Росією), і з закономірностями (повторювані невдачі державності та самостійності).

У політичному вимірі образ держави, яка зберігає та захищає усе, що є цінним для людини, необхідно конструювати за допомогою деструктивної дискурсивної стратегії для того, щоб витіснити з дискурсивного простору розуміння держави як скрині, з якої можна безперешкодно брати, нічого не поклавши. Реалізація унікального українського погляду на світ може бути сконструйована за допомогою конструктивної стратегії, адже досі навіть таке поняття, як «український погляд на світ», не є поширеним ніде, окрім культурологічного наукового дискурсу.

Сутність використання наведених стратегій доцільно продемонструвати на прикладі дискурсивних практик, за допомогою яких ці стратегії можуть бути реалізовані. Адже так само, як на основі соціальних (та дискурсивних як їх частини) практик досліджуються і структуруються семіотичні відмінності, на основі них можна стверджувати та формувати елементи ідентичності. Нагадаємо, що дискурсивну практику можна коротко описати як «типізований спосіб реалізації мовленнєвої діяльності» [23].

Задля реалізації обраних дискурсивних стратегій у культурному вимірі доцільно застосувати таких 4 узагальнених типи дискурсивних практик: народнотворче обґрунтування, обґрунтування культурної спорідненості, культура як доповнення, пояснення чи еталон, ірраціональна символізація. Народнотворче обґрунтування полягає у інтерпретації усної і письмової народної творчості під кутом пояснення певного об'єкта чи явища. Так, наприклад, у культуру побуту, культуру минулого та культуру співіснування у межах української ідентичності можна вкласти необхідний зміст (описаний вище) за допомогою трактування фольклору, текстів, переказів, традицій тощо: масовість у творінні українців серед іншого віднаходимо у розмальованих хатах на всій території України, ірраціональна символізація дому може полягати у запровадженні «Дня Дому», а сакралізацію образу Матері і Батька (і табуйованість образ чи закидів, спрямованих у їхній бік) віднаходимо у казках та байках.

Задля реалізації обраних дискурсивних стратегій у історичному вимірі доцільно застосувати такі дискурсивні практики та їх можливі варіації: подія (вигадана подія, передумови, перебіг чи результат події, подія як еталон чи приклад до дії, подія як точка відліку, подія як виключний фактор), логічний ланцюг подій (зв'язок «після цього, отже, через це» (*post hoc ergo propter hoc*), ланцюг подій, не пов'язаних між собою, наголос на чинниках, що формують / продовжують ланцюг, ланцюгова реакція як невідворотність, наголос на факторах / подіях, що зумовили досягнення результату), документи та свідчення (їх використання задля підтвердження, спростування, доповнення, виявлення, пояснення подій та явищ), історичні постаті (дії та рішення особи, їх передумови, результати, наслідки, особистість постаті (робота над собою, особисті характеристики, переважання інтересів нації над власними), наявність чи відсутність «потрібної» постаті у певний історичний період, особи, що «випередили історію» або мали шанс суттєво змінити її хід), історичний досвід інших країн (суміжні умови життєдіяльності, однакові прагнення, близькі

проблеми та досвід успішного їх вирішення, еталон / досвід довгострокового функціонування певних систем (в т. ч. і соціальних), негативна альтернатива), історична пам'ять (ключові (чи означені як ключові) історичні події, постаті, документи як система взаємозв'язаних чинників, що вплинули на історичний процес, наголос на необхідності відстоювання честі, гідності, імені, пам'яті чогось у минулому, наголос на щоденному формуванні історії та історичної дійсності, «історична місія», «історичний обов'язок» тощо), історична ірраціональна (апріорна) обумовленість (історична даність як причина наявності чи відсутності того чи іншого фактору впливу на історію, верховенство історичної обумовленості усього, що відбувалось, відбувається і буде відбуватися навколо, перекладання відповідальності за рішення на «вимогу історії», «лейтмотив» усієї історії). Так, на розділеність українців та їх вічну боротьбу за життя накладаємо історію успіхів, що були досягнуті шляхом єднання (від перемоги Великої Скіфії над персами, македонцями та римлянами до Революції Гідності); на нав'язуване ілюзорне братерство і партнерство з Росією накладаємо історичну відсталість росіян, їхнє азіатське історичне походження та злочинну природу міжособистісних та міжнародних відносин; на кризу та економічний спад у результаті війни з Росією накладаємо історичний досвід Хорватії під час війни Хорватії за незалежність (1991–1995 рр).

Дискурсивні практики, що слугують формуванню української ідентичності у політичному вимірі, напряду залежать насамперед від логіки електорального процесу. Адже саме реалізація набутих елементів ідентичності у політичному просторі утверджує та легітимізує її на державному рівні, що слугуватиме апогеєм дискурсивного конструювання української ідентичності.

Висновки до третього розділу

У проаналізованих нами зверненнях Президента України до нації від 24 лютого до 24 квітня 2022 року системного конструювання української національної ідентичності не відбувалося: дискурсивні патерни були

різноспрямованими, інколи ставали дискурсивними практиками у рамках певної стратегії. Якщо до 14 березня у промовах прослідковується бажання окреслити ключові характеристики українців, то після - з тексту зникли майже усі дискурсивні практики конструювання ідентичності, залишилися в основному означення народу у привітанні. Водночас, близько десятка промов містить приклади цілісного та спрямованого впливу на дискурс заради створення конкретних когнітивних моделей самоідентифікації цілої нації. Проте системного спрямованого структурування семантичних відмінностей між українцями та ворогом не відбулося.

Також ми означили варіанти відносин між порядками дискурсу у дискурсивному просторі, а саме: відносини когерентності, доповнюваності, опозиційності та домінування і продемонстрували їх на прикладі України, окреслили ретроспективу, виклики та потенціал практики конструювання української національної ідентичності, а також запропонували частину концептуального змісту української ідентичності, стратегії та практики її дискурсивного конструювання.

Важливо підкреслити, що це один з проєктів чи моделей конструювання спільної ідентичності, який долає конфліктність та дихотомічність дискурсу. Але можливі й інші моделі. Це залежить від діяльності епістемічних спільнот у найближчі роки.

ВИСНОВКИ

Здійснений теоретичний аналіз та результати проведеного дослідження дозволяють сформулювати наступні висновки:

1. Аналіз теоретико-методологічних засад дослідження проблематики національної ідентичності дає змогу стверджувати, що на відміну від своїх європейських колег, які переважно розглядали ідентичність у контексті глобалізації, вітчизняні науковці розробляли цю проблему, концентруючись на трансформаційних процесах у державі та суспільстві. Найбільш релевантним на сьогодні підходом до вивчення національної ідентичності визначаємо когнітивно-дискурсивний. У його межах зосереджуємо свою увагу на критичному дискурс аналізі – сучасному міждисциплінарному підході до вивчення національної ідентичності.

2. Дискурсивні практики є одним із ключових елементів дискурсу в контексті конструювання ідентичності. Вони є частиною соціальних практик, які через дискурс представлені у ментальних та соціальних репрезентаціях та контекстуальних моделях. Виділяють конструктивні, деструктивні, трансформаційні та увічнювальні дискурсивні стратегії, які можуть поставати стратегіями асиміляції або розрізнення. Дискурсивні стратегії необхідно розглядати у багатьох вимірах, серед яких ми зосредили свою увагу на політичному, культурному та історичному. Проаналізований матеріал підтверджує конструйованість дискурсу, який одночасно є вагомим механізмом конструювання національної ідентичності, а також актуалізує проблему агентів його конструювання (інститути, соціальні актори, недержавні актори).

3. На сьогодні для України більш релевантним є державоцентричний підхід до визначення суб'єкта конструювання ідентичності, водночас актуальним також є створення проекту здійснення політики ідентичності як у змістовому, так і у дійовому вимірі. Дискурсивні практики, що формують українську ідентичність у політичному вимірі, напряду залежать насамперед від логіки

електорального процесу. Адже саме реалізація набутих елементів ідентичності у політичному просторі утворює та легітимізує її на державному рівні, що слугуватиме апогеєм дискурсивного конструювання української ідентичності.

В роботі ми означили та продемонстрували на прикладі України варіанти відносин між порядками дискурсу у дискурсивному політичному просторі, а саме: відносини когерентності, доповнюваності, опозиційності та домінування.

4. Проаналізувавши комунікативні кейси конструювання української національної ідентичності, реалізовані у інституційному дискурсі, стверджуємо, що системного конструювання української національної ідентичності не відбувалося. Водночас близько десяти промов містять приклади цілісного та спрямованого впливу на дискурс заради створення конкретних когнітивних моделей самоідентифікації цілої нації. Проте системного спрямованого структурування семантичних відмінностей між українцями та ворогом не відбулося.

Перспективу подальших досліджень ми вбачаємо в аналізі та оцінці психологічних наслідків використання означених дискурсивних практик та стратегій конструювання української національної ідентичності в інституційному дискурсі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абушенко В. Идентичность / В. Абушенко // Всемирная энциклопедия: Философия / В. Абушенко. – Минск: Харвест, 2001. – С. 382–386.
2. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества / М. М. Бахтин. – Москва: Искусство, 1979. – 423 с.
3. Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман. – Москва: Медиум, 1995. – 323 с.
4. Блажеєвська Ю. М. До питання розвитку концептуальних засад вивчення українського національного характеру / Ю. М. Блажеєвська // Культура України. – 2014. – №45. – С. 24–33.
5. Брубейкер Р. Переобрамлений націоналізм / Р. Брубейкер. – Львів: Кальварія, 2006. – 280 с.
6. Васютинський В. Інтеракційна психологія влади /Вадим Васютинський. – Київ, 2005. – 492 с
7. Воропаєва Т. С. Проблема колоніального статусу України у наукових працях мислителів ХІХ століття / Т. С. Воропаєва // Молодий вчений. – 2017. – №10. – С. 136–141
8. Гібернау М. Ідентичність націй / Монтсеррат Гібернау. – Київ: Темпора, 2012. – 304 с.
9. Гнатюк О. Прощання з імперією: Українські дискусії про ідентичність / О. Гнатюк. – Київ: Критика, 2005. – 528 с.
10. Горностаї, П. Колективна травма і групова ідентичність. // Психологічні перспективи. Спеціальний випуск: Актуальні проблеми психології малих, середніх та великих груп. – 2012. С. 89–95
11. Громадська думка про ситуацію на Донбасі та шляхи відновлення суверенітету України над окупованими територіями [Електронний ресурс] // Разумков центр. – 2019. – Режим доступу:

- <http://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/gromadska-dumka-pro-sytuatsiiu-na-donbasi-ta-shliakhy-vidnovlennia-suverenitetu-ukrainy-nad-okupovanymu-terytoriiamy>.
12. Данилюк І. В. Етноцентризм як спосіб збереження культурної ідентичності / І. В. Данилюк, В. В. Гресько, А. О. Курапов // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : Психологічні науки. - 2016. - Вип. 6(1). - С. 35-39. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvkhp_2016_6%281%29__8
 13. Исламская идентичность в Украине / за ред. А. В. Богомолов, С. И. Данилов, И. Н. Семиволос, Г. М. Яворская. – Київ: ИД «Стилос», 2006. – 200 с.
 14. Звернення Володимира Зеленського. [Електронний ресурс] // Офіційне інтернет-представництво. – 2022. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.president.gov.ua/news/speeches>
 15. Ідентичність громадян України в нових умовах: стан, тенденції, регіональні особливості. [Електронний ресурс] // Національна безпека і оборона. – 2016. – Режим доступу до ресурсу: <http://dontsov-nic.com.ua/wp-content/uploads/2016/07/Identi-2016.pdf>.
 16. Йоргенсен М. В. Дискурс-анализ: теория и метод / М. В. Йоргенсен, Л. Филлис. – Харків: Издательство Гуманитарного центра, 2004. – 336 с.
 17. Козловець М. А. Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації: Монографія / М. А. Козловець. – Житомир: Видавництво ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – 558 с.
 18. Консолідація українського суспільства: виклики, можливості, шляхи. [Електронний ресурс] // Національна безпека і оборона. – 2016. – Режим доступу: http://razumkov.org.ua/uploads/journal/ukr/NSD165-166_2016_ukr.pdf

19. Костенко Н. Культурні ідентичності: перетворення і визнання / Н. Костенко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. – №4. – С. 69–88.
20. Кримський С. Б. Під сигнатурою Софії / Сергій Борисович Кримський. – Київ: Києво-Могилянська академія, 2008. – 368 с.
21. Кузнєцова О. В. Політичні цінності та орієнтації у формуванні політичної культури українського суспільства / О. В. Кузнєцова // Філософія і політологія в контексті сучасної культури. – 2012. – №4. – С. 102–108.
22. Макаров Л. М. Интерпретативный анализ дискурса в малой группе / Л. М. Макаров. – Тверь: изд-во Тверского госуд. ун-та, 1998. – 199 с.
23. Музика О. Л. Політичні цінності в системі ціннісної регуляції розвитку особистості / О. Л. Музика // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави: Збірник наукових праць. – 2008. – №8. – С. 209–218.
24. Нагорна Л. Поняття «національна ідентичність» і «національна ідея» в українському термінологічному просторі / Л. Нагорна // Політичний менеджмент. – 2003. – №2. – С. 14–30.
25. Пелагеша Н. Україна в смислових війнах постмодерну: трансформація національної ідентичності в умовах глобалізації / Н. Пелагеша. – Київ: Національний інститут стратегічних досліджень, 2008. – 209 с.
26. Ручка А. Динаміка ціннісних пріоритетів населення України: 1991-2000 / А. Ручка // Політичний портрет України: бюлетень Фонду «Демократичні ініціативи». – К.: «Демократичні ініціативи», 2001. – С. 80.
27. Семенець О. Дискурсивні практики соціальних комунікацій: творчість суб'єкта мовлення та механізми самоорганізації [Електронний ресурс] / Олена Семенець // Слова ў кантэксце часу. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: <http://elib.bsu.by/bitstream/123456789/106190/1/Semenec.PDF>.
28. Семенченко Ф. Г. Визначальні фактори трансформації політичних цінностей сучасного українського суспільства / Ф. Г. Семенченко //

- Наукові праці. Державне управління. Політологія. – 2010. – №117. – С. 97–102.
29. Степико М. Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування / М. Т. Степико. – Київ: Національний інститут стратегічних досліджень, 2011. – 336 с.
30. Терещенко К. В. Національна ідентичність як складова системи соціальної ідентичності особистості / К. В. Терещенко // Вісник післядипломної освіти. – 2010. – №1. – С. 392–399.
31. Угрин Л. Я. Формування інтегративних моделей макрополітичних ідентичностей: теоретичний аспект / Л. Я. Угрин // Гілея : науковий вісник. – 2016. – №115. – С. 299–304.
32. Фуко М. Слова и вещи / М. Фуко. – Санкт-Петербург: СПб, 1994. – 408 с.
33. Хоружий Г. Самоідентифікація особистості як соціально-психологічний процес / Г. Хоружий // Вісник Київського національного торговельно-економічного університету. – 2016. – № 2. – С. 5–15.
34. Черкес Б. С. Національна ідентичність в архітектурі міста: Монографія / Б. С. Черкес. – Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2008. – 268 с.
35. Шипілов Л. М. Право української нації на самовизначення в ідейній спадщині М. І. Міхновського / Л. М. Шипілов // Форум права. – 2010. – №1. – С. 422–427.
36. Anderson B. Imagined Communities: Reflections on the Origins and Spread of Nationalism / Benedict Anderson. – London: Verso, 1983. – 271 с.
37. Blommaert J. Debating diversity / J. Blommaert, J. Verschueren. – New York: Routledge, 1998. – 247 с.
38. Bourdieu P. Sociology in question / Pierre Bourdieu. – London, 1993. – 184 с. – (Sage). – (Theory, culture & society (Unnumbered)).
39. Chouliaraki L. Discourse in Late Modernity / L. Chouliaraki, N. Fairclough. – Edinburgh: CPI Antony Rowe, 1999. – 168 с. – (Edinburgh University Press).

40. Fairclough N. The Dialectics of Discourse [Электронный ресурс] / Norman Fairclough. – 2001. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.sfu.ca/cmns/courses/2012/801/1-Readings/Fairclough%20Dialectics%20of%20Discourse%20Analysis.pdf>.
41. Greenfeld L. Nationalism: Five Roads of Modernity / L. Greenfeld // Cambridge MA: Harvard University Press. – 1992. – С. 34–36.
42. Hall S. The Question of Cultural Identity / Stuart Hall // Modernity: An Introduction to Modern Societies / Stuart Hall. – Cambridge, Mass. and Oxford, 1996. – С. 595–634.
43. Harvey D. Justice, Nature and the Geography of Difference / D. Harvey. – Oxford: Blackwell, 1996. – 468 с.
44. Hobsbawm E. The Invention of Tradition / E. Hobsbawm, T. Ranger. – Cambridge, 1983. – 320 с. – (Press syndicate of the University of Cambridge).
45. Kolakowski L. Über kollektive Identität / Leszek Kolakowski // Identität im Wandel: Castelgandolfo-Gespräche / Leszek Kolakowski. – Stuttgart: Institut für die Wissenschaften vom Menschen, 1995. – С. 47–60.
46. Martin D. The Choices of Identity / Denis-Constant Martin // Social Identities. – 1995. – №1. – С. 5–20.
47. Martin Rojo L. ““There was a problem, and it was solved!” Legitimizing the Expulsion of “Illegal” Immigrants in Spanish Parliamentary Discourse” / L. Martin Rojo, T. van Dijk // Discourse and Society. – 1997. – №8. – С. 523–567.
48. Martin Rojo L. Poder-decir o el poder de los discursos / L. Martin Rojo, R. Whittaker. // Arrecife. – 1998. С. 169-234.
49. Matouschek B. ““Rumänen, Roma ... und andere Fremde””: Historisch-kritische Diskursanalyse zur Rede von den “Anderen”” / B. Matouschek, R. Wodak // Asylland wider Willen: Flüchtlinge in Österreich im europäischen Kontext seit 1914 / B. Matouschek, R. Wodak. – Vienna, 1995. – С. 210–238.
50. Pedro E. Discourse Analysis / E. R. Pedro. – Lisbon: Colibri Editions. – С. 305–344.

51. Ram U. Narration, Erziehung und die Erfindung des jüdischen Nationalismus / Uri Ram // Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaft (ÖZG). – 1994. – №5. – С. 151–177.
52. The Discursive Construction of National Identity / R. Wodak, M. Reisigl, R. de Cillia, K. Liebhart. – Edinburgh: Biddles Ltd, 2009. – 276 с. – (Edinburgh University Press).
53. van Dijk T. A. Discourse, Knowledge and Ideology: Reformulating Old Questions and Proposing Some New Solutions [Электронный ресурс] / Teun A. van Dijk // The Washington Post Company. – 2001. – Режим доступа до ресурсу:
<http://www.discourses.org/OldArticles/Discourse,%20Knowledge%20and%20Ideology.pdf>.
54. van Dijk T. A. Political identities in parliamentary debates / Teun A. van Dijk // European Parliaments under Scrutiny. Discourse strategies and interaction practices / Teun A. van Dijk., 2010. – С. 29–56.
55. van Dijk T. A. Sociocognitive Discourse Studies [Электронный ресурс] / Teun A. van Dijk // Routledge. John Richardson & John Flowerdew, Eds.. – 2016. – Режим доступа до ресурсу:
<http://www.discourses.org/OldArticles/Sociocognitive%20Discourse%20Studies.pdf>
56. van Dijk T. A. Context Models in Discourse Processing [Электронный ресурс] / Teun A. Van Dijk // Lawrence Erlbaum Associates, Publishers. – 1999. – Режим доступа до ресурсу:
<http://www.discourses.org/OldArticles/Context%20models%20in%20discourse%20processing.pdf>
57. Wodak R. “‘We Are Dealing with People whose Origins One Can Clearly Tell Just by Looking’”: Critical Discourse Analysis and the Study of NeoRacism in Contemporary Austria’ / R. Wodak, B. Matouschek // Discourse & Society. – 1993. – №4. – С. 225–248.

58. Wodak R. *Methods of critical discourse analysis* / R. Wodak, M. Meyer. – London: Biddles Ltd, 2001. – 200 c. – (SAGE Publications Ltd).